T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

Cilt/Vol.: 88 - Sayı/Issue: 313
Aralık/December 2024

https://belleten.gov.tr

Başvuru/Submitted: 14.05.2024
Kabul/Accepted: 18.11.2024

DOI: 10.37879/belleten.2024.697

Araştırma Makalesi/Research Article

I. Yazdegerd, Aziz Marutha ve Sâsânî Kralının Değişen İmgeleri

Yazdgird I, Saint Marutha and the Changing Images of the Sassanid King

Murat Tural*

Öz

Bu çalışma, I. Yazdegerd'in (Yazdekert, 399-420) Doğu Roma İmparatorluğu ve Sâsânî İran'ında yaşayan Hristiyanlar ile inanç bağlamında kurduğu ilişkileri ele almaktadır. Makalede ilk önce Roma İmparatoru Arcadius'un yaşı küçük olan oğlu II. Theodosius'un koruyuculuğunu I. Yazdegerd'e emanet etmesiyle ilgili kaynaklarda bulunan bilgiler incelenmiştir. Ardından iki tarafın dostane seyreden ilişkilerinde Maiperkat piskoposu Marutha'nın nasıl bir rol üstlendiği tetkik edilmiş ve İran coğrafyasında Doğu Süryânî Kilisesi'nin kurumsallaşması yolunda önemli bir merhale olan Mār İshak Sinodu'nun (410) ehemmiyeti üzerinde durulmuştur. II. Theodosius ile birlikte Martyropolis'in inşasına katkı sunan I. Yazdegerd'in Hristiyanlık karşıtı bazı hareketlere yönelmesi onun dâhili siyasette birtakım problemlerle karşılaştığını düşündürmektedir. Hükümdarlığı süresince pragmatik politikalara ağırlık veren I. Yazdegerd, *Pers Şehidi Anlatıları*'na (Pers Şehidi İşleri) itibar edilirse Mecûsî din adamları ve soyluların tahrikleri sonucunda özellikle Mecûsîlik aleyhtarlığında ileri giden bazı

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü - Assoc. Prof., Ondokuz Mayıs University, Çarşamba Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Samsun/TÜRKİYE, murat.tural@omu.edu.tr
https://orcid.org/0000-0002-1361-4656

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Citation/Atıf: Tural, Murat, "I. Yazdegerd, Aziz Marutha ve Sâsânî Kralının Değişen İmgeleri", *Belleten*, C 88/S. 313, 2024, s. 697-730.

Hristiyanları cezalandırma yoluna başvurmuştur. *Pers Şehidi Anlatıları*'nın Sâsânî tebaası durumundaki Hristiyanları takip edebilmek noktasında çağdaş bir tanıklık sunup sunmayacağı son yirmi yıldır tartışılmaktadır. Makalede dinî ve edebî yönü ağır basan bu son kaynak türü, kilise tarihçisi Theodoretus'un kayıtlarıyla birlikte I. Yazdegerd'in saltanat yıllarını aydınlatmak üzere kullanılmıştır. Diğer taraftan I. Yazdegerd Arap-İran tarihyazımında neredeyse istisnasız bir şekilde "günahkâr" olarak anılır. Bu söz birliği, bahsi geçen kayıtlara rağmen I. Yazdegerd'i Hristiyanları kovuşturan bir kral olarak kabul etmeyi güçleştirmektedir.

Anahtar Kelimeler: I. Yazdegerd, Aziz Marutha, Sâsânîler, Doğu Roma, kovuşturma.

Abstract

This study analyses the relations that established Yazdgird I (Yazdekert, 399-420) in the context of faith with the Eastern Roman Empire and the Christians living in the Sassanid Iran. The article first examines the records found in the sources relating to the Roman emperor Arcadius entrusting the protection of his infant son Theodosios II to Yazdgird I. Afterwards, the role of Marutha, the bishop of Maiperkat, in the friendly relations between the two sides was analysed, and the importance of the Synod of Mār Ishaq (410), which was a significant step towards the institutionalisation of the East Syriac Church in the Iranian geography, was emphasised. Yazdgird I, who contributed to the foundation of Martyropolis together with Theodosios II, turned towards some anti-Christian movements, indicating that he faced some problems in the internal policy. If the *Persian Martyr Narratives* (Persian Martyr Acts) are to be trusted, Yazdgird I, who pursued pragmatic policies during his reign, resorted to punishing Christians, especially those who went too far in their anti-Zoroastrianism as a result of the incitements of the Zoroastrian priests and nobles. It has been debated for the last two decades whether the *Persian Martyr Narratives* can provide a contemporary witness to the situation of Christians living in the Sassanid Dynasty. In this article, this last type of source, which has a predominantly religious and literary character, is used together with the records of the church historian Theodoretus to illuminate the years of Yazdgird I's reign. On the other hand, Yazdgird I is almost without exception referred to as a "sinner" in the Arab-Iranian historiography. This unity of opinion makes it difficult to accept Yazdgird I as a king who persecuted Christians, despite the aforementioned records.

Keywords: Yazdgird I, Saint Marutha, Sassanids, Eastern Roman, persecution.

Giriş

Sâsânî kralı I. Yazdegerd'in saltanat yılları, Geç Antik Çağ'da Romalılar ve Sâsânîler arasındaki en barışçıl dönemlerden birine tesadüf etmektedir. Çalışmada yaklaşık çeyrek asıra tekabül eden bu dönemin tüm yönlerine ışık tutmak hedeflenmemiştir. Öncelikle I. Yazdegerd'in II. Theodosius'u himaye etmesiyle ilgili kaynaklarda bulunan bilgilerin değerlendirilmesi yoluna gidilmiştir. Ardından Mār (Mor, aziz) İshak Sinodu vesilesiyle Doğu Süryânî Kilisesi'nin teşkilatlanması noktasında mezkûr Sâsânî kralının ifa ettiği rol anlamlandırılmaya çalışılmıştır. I. Yazdegerd'in Aziz Marutha ile kurduğu ilişkinin arka planı ve sonuçları incelemenin temel konuları arasındadır. Son olarak hagiografik literatürde I. Yazdegerd'in nasıl bir imgeye sahip olduğunun izahı yapılmıştır. Dolayısıyla Roma İmparatorluğu'nun özellikle Batı'da yaşadığı buhranların Doğu politikası üzerindeki etkileri, Ak Hunların iki devlet için oluşturdukları tehdidin boyutları, Lahmîlerin I. Yazdegerd nazarındaki önemi ve Armenia'nın vaziyeti tetkik dışında tutulmuştur.

Bununla birlikte makalenin alt başlıklarını teşkil eden konular, I. Yazdegerd'in çeşitli kaynak türlerine yansıyan farklı imajlarının saiklerini meydana getirmektedir. İranlı soyluları denetim altına alma çabasının Mecûsîliğe karşı bir saldırı anlamında kasıtlı şekilde yorumlanması, Arap-İran tarihyazımında I. Yazdegerd'in "günahkâr"[1] hatta imansız olarak nitelenmesine yol açmış gibi görünmektedir. Bu etki kısmen Hristiyan kaynaklarında da sezilir. Nitekim Marutha'nın *Ermenice Hayat*'ı, kralın elinden cezalandırılmaktan usanan Mecûsî seçkinlerin I. Yazdegerd ve Marutha'ya karşı bir tertip içine girdiklerini haber verir[2]. I. Yazdegerd'in selefleri II. Ardašīr

1 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, C II, tahk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dârü'l-Me'ârif bi Mısr, Kahire 1119/1707, s. 63; *Mücmelü't-tevârih ve'l-Kısâs*, neşr. Muhammed Takî Bahâr, Çaphâne-i Hâver, Tahran 1318/1939, s. 68. Onuncu yüzyılın İranlı tarihçisi Hamza el-İsfahânî'nin eserinde, I. Yazdegerd için sık kullanılan *bezehger* (بزه گر) sıfatı tashîfle "یزه کرد" şeklinde yer almıştır. Hamza b. Hasen el-İsfahânî, *Târîh-i Peygâmberân ve Şâhân*, çev. Ca'fer Şiâr, İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran 1336/1957, s. 52. Ayrıca bk. Saîd Nefîsî, *Mesîhiyyet der İran ta Sâdr-ı İslâm*, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1392/2013, s. 85; Mary Boyce, *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*, Routledge&Kegan Paul, London 1979, s. 120; Arsur Kristinsin (Arthur Christensen), *Îrân fi ahdi's-Sâsâniyyîn*, çev. Yahyâ el-Haşşâb-Abdülvehhâb Azzâm, Dârü'n-Nehdatil'l-Arabiyye, Beyrut 1982, s. 256; Meryem Nejâd Ekberî Mihribân, *Şâhinşâhî-yi Sâsânîyân: Siyaset, Ferheng, Temeddün-i İran-ı Asr-ı Sâsânî*, Neşr-i Kitâb-ı Parse, Tahran 1387/2008, s. 65-66; Scott John McDonough, *Power By Negotiation: Institutional Reform in the Fifth Century Sasanian Empire*, University of California, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Los Angeles 2005, s. 185; Touraj Daryaee, *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, I. B. Tauris, London 2009, s. 22.

2 "The Armenian Life of Marutha of Maipherkat", çev. Ralph Marcus, *The Harvard Theological Review*, Vol. 25/S. 1, 1932, s. 65.

(ö. 383), III. Šābūr (ö. 388) ve IV. Wahrām'ın (ö. 399) soylular veya Mecûsî din adamlarınca hazırlanan sonları, onun Hristiyanlara yaklaşmasının saiklerinden yalnızca birini açıklamaktadır.

I. Yazdegerd'in bastırdığı sikkelerde kullandığı "Rāmšahr" ünvanı, İran tarihi araştırmacılarınca "barışı muhafaza eden kral" manasında yorumlanmaktadır. *Ayādgār ī Zarērān* adlı Orta Farsça Dönemi destanında/şiirinde, dokuzuncu yüzyıla ait *Dēnkard* adlı metinde de adı geçen son Kayāni lideri Wištāsp'a Rāmšahr (ramšaθr) lakabı layık görülmüştür[3]. İran esâtîrinde kendilerine kurucu payesi biçilen Kayāniler, köhneleşmiş evreni yeniden ıslaha girişen I. Yazdegerd'in ilham kaynaklarından birini teşkil etmiş olabilir. Kayāni telmihi bir yanıyla, mezkûr Sâsânî kralı üzerindeki Doğu'nun tesirini akla getirmektedir[4].

I. Yazdegerd'den önce ve sonra İranlı soylulara yönelik sert tedbirlere başvuran Sâsânî kralları olduğu hâlde, Arap-İran tarihyazımında mezkûr şehinşâha atfedilen kötü şöhrete yaklaşabileni yoktur. Diğer taraftan, Hristiyanlarla ilişkileri olumlu yönde bir seyir takip eden I. Yazdegerd'in *Pers Şehidi Anlatıları*'na konu olması dikkat çekicidir. Çalışmada belirtilen sınırlar dâhilinde ana kaynaklar ve telif eserlerden istifade edilerek I. Yazdegerd'in değişen imgeleri sorgulanmaya çalışılacaktır.

1. Arcadius, II. Theodosius ve I. Yazdegerd

Altıncı yüzyılın meşhur tarihçisi Procopius, kendisi de General Belisarius ile birlikte hareket etmeye başladığı zamanda, Sâsânî Kralı I. Kawād'ın (ö. 531) Doğu Roma İmparatoru I. Iustinus'a (ö. 527) gönderdiği mektupta, oğlu Ḵosrow'u (I. Hüsrev) evlatlığı olarak kabul etmesi dileğinden bahsetmiştir. Söz konusu mektupta

3 *Yâdgâr-i Zerîrân*, çev. Yahyâ Mâhyâr Nevvâbî, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1374/1995, s. 61, 123, 177; "Dînkard (VIII)", *The Sacred Books of the East*, ed. F. Max Müller, At the Clarendon Press, Oxford 1892, s. 23-24; Mansour Shaki, "Observations on the Ayādgār ī Zarrēn", *Archiv Orientálni*, Vol. 54, 1986, s. 265-266; Touraj Daryaee, "History, Epic, and Numismatics: On the Title of Yazdgerd I (Rāmšahr)", *American Journal of Numismatics*, Vol. 14, 2002, s. 89-95; Mehmet Bayrakdar, *Bilinmeyen Bir Türk Ulusu Kâyânîler*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2011; Nimet Yıldırım, *İran Mitolojisi*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 119-120, 300-301; Oğuzhan Özoğlu, "Pehlevî Dilinde Yaşayan En Eski Kahramanlık Anlatısı: Yâdgâr-i Zerîrân", *İran Çalışmaları Dergisi*, C 3/S. 2, 2019, s. 105-137; Josef Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, çev. Mehmet Ali İnci, Telos Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 227-228, 238-240; Muhammet Yücel, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Pers Varlığı (M.S. 224-651)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018, s. 280.

4 Daryaee, *age*., s. 22; Richard E. Payne, "Cosmology and the Expansion of the Iranian Empire, 502-628 CE", *Past&Present*, Vol. 220, 2013, s. 6-7, 31-32.

Sâsânî kralı, uzlaşının iki devleti barışın nimetlerine gark edeceğini söylerken, imparatorun danışmanı Proclus, hile saydığı bu teşebbüse Roma sarayında arka çıkılmasını aymazlık olarak değerlendirmiş ve teklifin Roma İmparatorluğu'nu Perslerin ellerine tevdi etmek anlamına geleceğini belirtmiştir. Babanın mülkünün oğullar arasında taksimi âdetince tarihin son Roma imparatoruna şahitlik edebileceği imasında dahi bulunan Proclus, Persli elçinin evlat edinme hususunu resmiyete dökmek yolundaki ısrarı karşısında I. Iustinus ve yeğeni I. Iustinianus'u az da olsa ikna etmeyi başarabilmiştir. Kayda geçirilmesini zâid görüp *barbar* âdetince yapılacak sade bir seremoninin kâfi olacağına rıza göstermesine bakılırsa, çok geçmeden Proclus'un da yumuşadığı görülüyor. Himaye teşebbüsünün söz konusu pürüzlere rağmen son ana kadar getirildiği anlaşılıyor. Ne var ki sınırda bir araya gelen heyetler, bazı hudut şehirlerinin mülkiyeti hakkında cereyan eden tartışmalar sonucunda görüşmeyi terk etmişlerdir[5].

Yukarıdaki anekdota benzer şekilde lakin bir asırdan fazla bir zaman evvelinde, İmparator Arcadius'un ölmeden önce Sâsânî Kralı I. Yazdegerd'den oğlu II. Theodosius'un koruyuculuğunu üstlenmesi ricasına[6], kaydı düşen yine Procopius olmasına rağmen şüpheyle bakılıyor[7]. Agathias (ö. 582), kendi zamanında üst sınıflar kadar halkın da malumu olan bu hususu Procopius'un yazılı bir eserden

5 Procopius, *History of the Wars I-II*, çev. H. B. Dewing, The Macmillan Co., New York 1914, s. 85-93. Bir asır sonra benzer minvalde bu sefer II. Ḫosrow-Maurice yakınlaşması hasıl olur. Bk. Taberî, *age*., s. 176 vd.; Ebû Ali Muhammed b. Muhammed Bel'amî, *Târîh-i Bel'amî*, C. II, tash. Muhammed Takî Bahâr, Çaphâne-i Tâbeş, Tahran 1353/1974, s. 1084; İbnu'l-Balkhi, *Farsnama*, ed. G. Le. Strange-R. A. Nicholson, Cambridge University Press, Cambridge 1921, s. 102-103.

6 Procopius, *Wars*, s. 9, 11; Scott John McDonough, "Were the Sasanians Barbarians? Roman Writers on the 'Empire of the Persians'", *Romans, Barbarians, and the Transformation of the Roman World*, ed. R. W. Mathisen-D. Shanzer, Ashgate, Farnham 2011, s. 58; Anthony Kaldellis, *Procopius of Caesarea: Tyranny, History, and Philosophy at the End of Antiquity*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2004, s. 62-69. Arcadius'un ölüm tarihiyle ilgili olarak bk. *Chronicon Paschale 284-628 AD*, çev. Michael Whitby-Mary Whitby, Liverpool University Press, Liverpool 2007, s. 61; Ahmet Altungök, *Geç Antikçağ'da İran-Roma İlişkileri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2023, s. 171-172. Frye, bu rivayeti sonradan uydurulmuş olarak kabul eder. Richard N. Frye, *The History of Ancient Iran*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1984, s. 319. Garsoïan ise II. Theodosius'un babasının sağlığında taç giymiş olmasından dolayı, kararın hukuki bir bağlayıcılığının bulunmadığını ancak diplomatik bir nezaket örneği olarak kabul edilebileceğini belirtir. Nina Garsoïan, "Byzantium and the Sasanians", *The Cambridge History of Iran: The Seleucid, Parthian, and Sasanian Periods*, Vol. 3/1, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge 1983, s. 579.

7 Greatrex, Procopius'un Sâsânîlere yönelik sert ya da ılımlı nasıl bir politikaya taraftar olduğunu çözümlemenin güçlüğünden bahsetmiştir. Geoffrey Greatrex, "Perceptions of Procopius in Recent Scholarship", *Histos*, Vol. 8, 2014, s. 94.

iktibas etmiş olabileceğini söylüyor. Olayı Arcadius'un kıvrak zekâsına yoran Procopius'un, Agathias tarafından olumsuz manada tenkit edildiği çok açıktır. Zira Agathias, çok küçük yaştaki Theodosius'un sıkıntılı günler görmeden tahtını elde etmesinde *barbar* bir hükümdarın tavassutunu anlamsız bulmuştur[8]. Theophanes ise (ö. 817), I. Yazdegerd'in Antiochus adında bir harem ağasını (mürebbi) Constantinopolis'e muhafiz olarak gönderdiğinden detaylıca bahseden ilk kaynak durumundadır[9]. Theophanes'in mahir bir kimse olarak tarif ettiği Antiochus başkente, senatoya iletilmek üzere beraberinde Sâsânî kralının bir mektubu olduğu hâlde gelmiştir. I. Yazdegerd'in mektupta, kendisine düşen vazifeyi neden açıklama gereği duyduğu koca bir muammadır. Devamında verdiği gözdağı ise pek olası değildir: *Kimse çocuğa yönelik bir düzene kalkışmasın ki ben de Romalılara karşı amansız bir savaş başlatmayayım*[10].

Doğu Süryânî Kilisesi'nin dâhili yapısını çözümlemek noktasında önem arz eden Siirt Vakayinamesi/Kroniği, Sâsânî-Doğu Roma ilişkilerinin bu veçhesinde Arcadius'un I. Yazdegerd'e mektubunu söz konusu etmiştir. Vakayiname'ye göre Arcadius, I. Yazdegerd'i Sâsânî ülkesinde Hristiyanlara reva görülen kötü muameleden sorumlu tutmasa da duyduğu haberlerin tesiriyle bir mektup kaleme almıştır[11]. Amr b. Matta[12] da Marutha'nın İran'a gelmesini kovuşturma

8 Agathias, *The Histories*, çev. Joseph D. Frendo, Walter de Gruyter, Berlin 1975, s. 129; Averil Cameron, "Agathias on the Sassanians", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 23/24, 1969/1970, s. 67-183.

9 Theophanes'ten evvel Antiochus'u anan ilk kaynak Cyreneli Synesius (ö. 414 ?), onun kudretini belirtmekle iktifa etmiştir. Bk. *The Letters of Synesius of Cyrene*, çev. Augustine Fitzgerald, Oxford University Press, London 1926, s. 205.

10 *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*, çev. Cyril Mango-Roger Scott, Clarendon Press, Oxford 1997, s. 123-124; Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l Farac Tarihi*, C I, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 142-143. Malalas'ın Kroniği'nde ise sarayda sözüne çok itibar edilen Antiochus'un bir müddet sonra II. Theodosius ile ayrı düştüğü kayıtlıdır. *The Chronicle of John Malalas*, çev. Elizabeth Jeffreys-Michael Jeffreys, Roger Scott, Brill, Leiden 2017, s. 197. Greatrex ve Bardill, Antiochus'un başkente Arcadius'un ani gelen ölümünden (408) altı sene evvel (402) vardığını hesap etmişlerdir. Onlar ayrıca, Sozomenus, Theodoretus ve Socrates'in himaye konusundaki sessizliğini, mezkûr kilise tarihçilerinin eserlerini iki devlet arasında gerilimin yüksek olduğu zamanlarda yazmalarıyla açıklamışlardır. İki yazarın vardığı sonuç, 413 veya 414'te sarayı terk etmek durumunda kalan Antiochus'un 439'a kadar II. Theodosius'u etkilemeye devam ettiği yönündedir. Geoffrey Greatrex-Jonathan Bardill, "Antiochus the *Praepositus*, A Persian Eunuch at the Court of Theodosius II", *Dumbarton Oaks Papers,* Vol. 50, 1996, s. 173, 176-178, 197.

11 Adday Şer (Addai Scher), *Kitâb-ı Siret-i Eşher-i Şühedâ el-Maşrik el-Kadisin*, C II, Daru Aras li'n-Neşr, Erbil 2009, s. 317.

12 Mark N. Swanson, "Kitāb al-majdal", *Christian Muslim Relations: A Bibliographical History*, Vol. 2

bahsiyle açıklamıştır. Ona göre, II. Šābūr (309-379) döneminde pek çok Hristiyan hekim katledilmiş, hayatta kalabilenler ise terk-i diyâr etmişti. I. Yazdegerd başa geçtiğinde, Roma imparatoruna mektup yazarak ondan yetenekli bir hekim istedi. Hristiyanların perişan durumundan evvelce haberdar olan Arcadius, bir mektup beraberinde olduğu hâlde Marutha'yı Sâsânî hükümdarının huzuruna gönderdi. Marutha'nın elinden şifâyâb olan şah da Hristiyan tebaasının acılarına son verdi[13].

Başa dönmek icap ederse, hakikat varsayıldığı hâlde Procopius'un bahsettiği Arcadius ve I. Kawād'ın inisiyatiflerinden ikincisinde görüşmenin itilafa dökülememesinin sınır çekişmesinden kaynaklanmasında şaşılacak bir taraf bulunmamaktadır[14]. Gelgelelim, aşağıda detaylandırılacak olan Arcadius'un girişiminden sonra yaşanmış olan gelişmelerin ve karşılıklı münasebetlerin kusursuza yakın bir seyir takip etmiş olması şüphe uyandırıcıdır. En azından bu dönemde Gotların ve Hunların yarattıkları tehdit, ütopik gibi görünen yakınlaşma teşebbüslerinin daha reel arka planlarının olduğunu düşündürmektedir[15].

(900-1050), ed. David Thomas-Alex Mallett, Brill, Leiden 2010, s. 627-632.

13 Amr b. Matta, *Ahbâru Fetâriketi Kursiyyi'l-Maşrik min Kitâbi'l-Mecdel*, ed. Henricus Gismondi, Excudebat C. de Luigi, Roma 1896, s. 23-24. Benzer bir anlatım için bk. Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *The Ecclesiastical Chronicle*, çev. David Wilmshurst, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 322.

14 Onuncu yüzyılda Constantinopolis patrikliği yapan Nicholas Mysticus (901-907, 912-925), başkente bir saldırı hazırlığında bulunan Bulgar Kralı Simeon'a 913 yılında yazdığı mektupta bu iki olayı birbirine karıştırmıştır. Nicholas konuyu "eski bir hikâye" olarak tanımlarken, Simeon'un Perslerin krallığının kudreti ve zenginliği hakkında bihaber olmadığını belirtir. Gerçekte Arcadius öldüğünde (408) oğlu II. Theodosius'un yaşı yedi iken, mektupta üç olarak hatalı bir şekilde yer almıştır. Mektupta zikredilen Sâsânî Kralı ise I. Yazdegerd değil, Ḵosrow (Enûşirvân)'dur. Kana susamışlığıyla tüm Persler arasında nam salan Ḵosrow'un başkente ulaşan elçileri, çocuğun koruyuculuğunu üstlenmek karşılığında aralarındaki savaşın nihayete ereceğini ve Roma İmparatorluğu'nun harici düşmanlarına karşı Sâsânî kralının ordusunun hazır olduğunu haber vermişlerdir. Nicholas, Hristiyanlığın özü hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmayan Ḵosrow'un girişimini samimiyetten yoksun olarak nitelemiştir. Nicholas tahrif içeren mektubunda Bulgar Kralı Hristiyan Simeon'a, barbar ve putperest olup güneşi ve ayı Tanrı sayan bir ateşperestin pespayeliğine düşmemesi gerektiğini salık vermektedir. Nicholas'ın 921 yılında yine Bulgar Kralı Simeon'a yazdığı bir mektupta, bu sefer Arcadius ile birlikte Got generali Gainas ve başkentin piskoposu Ioannes Chrysostomus'u birlikte andığı görülür. Arcadius döneminin yüzyıllar sonra ibretamiz bir devre olarak hatırlanması şaşırtıcıdır. İkinci bahiste patrik Nicholas, tabii olarak Gainas'ın talepleri karşısında dik bir duruş sergileyen seleflerinden Chrysostomus'u takdir etmiştir. Nicholas I Patriarch of Constantinople, *Letters*, çev. R. J. H. Jenkins-L. G. Westering, Dumbarton Oaks, Washington 1973, s. 33, 35, 135, 137; Barry Baldwin, "Nicholas Mysticus on Roman History", *Byzantion*, Vol. 58/S. 1, 1988, s. 174-175; Turhan Kaçar, "Ioannes Chrysostomus'un Düşüşü: Doğu Roma Başkentinde Din ve Politika", *Belleten*, C 67/S. 250, 2003, s. 755-757.

15 Gotlara dair politikası istihza konusu olan Arcadius'un kadim düşman Persler ile kurduğu ilişki de pek çok soru işareti bırakmıştır. Arcadius'un bahsi geçen konularda zafiyet göstermesinin önemli

2. Marutha ve Faaliyetleri

Maiperkat (Martyropolis, Meyyâfârikîn, Silvan) piskoposu Marutha'nın yaşam öyküsü (Vita), ikisi Grekçe[16] ve biri Ermenice (altıncı yüzyıl veya sonrası) olmak üzere üç nüsha hâlinde günümüze ulaşmıştır. Kilise tarihçisi Socrates'in anlatımları da dâhil olmak üzere bunların kayıp bir Süryânîce yaşam öyküsünden meydana getirildiği düşünülmektedir[17]. Maiperkat piskoposu Marutha, Roma İmparatorluğu tarafından 399'da I. Yazdegerd'in cülusunu tebrik etmek ve 408'de ise II. Theodosius'un tahta çıkmasını duyurmak maksadıyla Sâsânî topraklarına resmî elçi olarak gönderilmiştir. I. Yazdegerd'i Mecûsî din adamlarının çare bulamadığı şiddetli baş ağrısından dualarıyla kurtaran Marutha, Persli piskopos Abdas ile birlikte kralın oğluna musallat olan kötü ruhu da kovmuştur. Söz konusu tedavilerin hangi zaman aralığında gerçekleştiği muamma ise de kralın oğlunun şifa bulmasının akabinde kilise tarihçisi Socrates'in, I. Yazdegerd'in ölümünün vaftizine mâni olduğunu söylemesi hoş bir temenniden öteye geçmemektedir. Zira hükümdarların hak ile batıl arasında karar vermeye en yakın olduğu anda son yolculuğun gelip çatması sık görülen bir motiftir[18]. Marutha'yı takip edebilmek noktasında en erken kaynak mahiyetindeki Socrates, mezkûr piskoposun I. Yazdegerd'e yönelik yine Mecûsî din adamlarının başını çektiği iki komployu nasıl boşa çıkardığını haber vermiştir. Bunlardan ilki, ateş sunağının altına gizlenmiş ve kral tapınmak için geldiğinde *Hristiyan bir rahibin Tanrı tarafından onurlandırıldığını sanarak küfre düşen kral defolsun* diye ses yükselten sahtekârın hilesinin açığa çıkartılmasıdır. Kralın tahtının etrafında kötü koku yaratıp bundan Hristiyanları sorumlu tutmak üzerine bina edilen ikinci komplo da Marutha tarafından boşa çıkarılmıştır[19]. Felsefe ile iç içe geçen Grek tıbbı edebiyat ve hitabet alanında da

bir nedeni, Antiochus'tan başka Stilico ve Eutropius gibi güçlü karakterlerin arasında kalmış olmasıdır. Zosimus, *New History*, çev. Ronald T. Ridley, Australian Association for Byzantine Studies, Canberra 1982, s. 104-105.

16 Noret, Fransızcaya çevirdiği ve biri daha uzun olan iki Grekçe metni onuncu ve on birinci yüzyıllara tarihlendirir. Jacques Noret, "La Vie Grecque Ancienne de S. Marutha de Mayferqat", *Analecta Bollandiana*, Vol. 91, 1973, s. 78.

17 Harry Munt, "Ibn al-Azraq, Saint Marūthā, and the Foundation of Mayyāfāriqīn (Martyropolis)", *Writing 'True Stories': Historians and Hagiographers in the Late Antique and Medieval Near East*, ed. Arietta Papaconstantinou, Brepols, Turnhout 2010, s. 155; Seccâd Emîrî Bâvendpur, *Şehâdetnâmehâ-yı Süryânî-i Mesîhîyân-ı İran der-Asr-ı Sâsânî*, İntişârât-ı Pol-i Firûze, Tahran 1398/2019, s. 24.

18 Evagrius benzer tavrı I. Ḵosrow (ö. 579) için benimser. Evagrius Scholasticus, *Ecclesiastical History*, çev. Michael Whitby, Liverpool University Press, Liverpool 2000, s. 229.

19 Socrates, *Ecclesiastical History*, çev. A. C. Zenos, Nicene and Post-Nicene Fathers, Vol. II, ed. Henry Wace-Philip Schaff, The Christian Literature Company, New York 1890, s. 156-157. Mecûsîlik'te

yetkinlik gerektirir. Blockley, İranlı yöneticilerin kendi yerel tıpları yerine Grek tıbbını yeğlediklerini söyler ki bu Marutha'nın en azından bize akseden kimliğiyle uyum arz etmektedir[20].

a. Mār İshak Sinodu (410)

Marutha'nın 408 yılında I. Yazdegerd'i resmî hüviyetle ikinci ziyareti, yukarıda anılan mürebbi Antiochus'a dair haberler doğru ise kralı şaşırtacak bir mahiyete sahip değildi. Bundan iki yıl sonra Sâsânî başkenti Seleucia-Ctesiphon'da toplanan ve şehrin piskoposu İshak'ın onuruna[21] (399-410) bu ad ile anılmaya başlanan sinod ise Doğu Süryânî Kilisesi'nin istikbali açısından hayati bir değer taşımaktaydı. Doğu Süryânî Kilisesi'nin en yetkin patriklerinden biri olan I. Timoteos'un (780-823) zamanında ortaya çıkarılmış olan bir derlemede (Synodicon Orientale), Mār İshak Sinodu'nun ev sahibi I. Yazdegerd en olumlu hâliyle anılmıştır. Muzaffer kral I. Yazdegerd, Rabbin kiliselerine barış ve huzur getirmiş, zulüm fırtınasını dindirmiş, inançlarından ötürü tutsak düşenleri özgürlüklerine kavuşturmuş ve yıkılan mabetlerin yeniden inşasını serbest bırakmıştır[22]. Şüphesiz mezkûr sinoddaki Sâsânî hükümdarının alicenaplığı, I. İznik Konsili'ndeki Büyük Constantinus'u ihsas ettirmektedir. Büyük Constantinus'un aksine I. Yazdegerd sinodda hazır bulunmuş ve gür bir sesle *Doğu ve Batı, krallığımda tek bir güçtür* nidasını yükseltmiştir[23]. Nidanın aksettirdiği mana oldukça derindir; bu, I. Yazdegerd'in emperyal iddiasına yorulabileceği gibi, mezkûr derlemenin ortaya çıkışına değin

---

pis koku, kötü ruhların varlığına delalettir. "The Armenian Life of Marutha of Maipherkat", s. 65 (Dipnot 62). *Marutha'nın Grekçe Hayatı*'nda sadece sunağın altına gizlenen adamın hilesine atıf vardır. Noret, "La Vie Grecque Ancienne de S. Marutha de Mayferqat", s. 89.

20 R. C. Blockley, "Doctors as Diplomats in the Sixth Century A.D.", *Florilegium*, Vol. 2, 1980, s. 93-95.

21 Kyle Smith, *Constantine and the Captive Christians of Persia: Martyrdom and Religious Identity in Late Antiquity*, University of California Press, California 2016, s. 146.

22 *Synodicon Orientale*, ed. ve çev. J. B. Chabot, Imprimerie Nationale, Paris 1902, s. 254. Çeviri M. J. Birnie'den yapılmıştır. https://www.fourthcentury.com/wp-content/uploads/2009/06/thecouncilofmarishaq.pdf, son erişim tarihi: 03.12.2023. Ayrıca bk. Arthur Vööbus, *History of the Asceticism in the Syrian Orient*, Secretariat du CorpusSCO, Louvain 1958, s. 260 vd. McDonough, Batı'daki Romalı piskoposların Romalı olmayan II. Alaric (Vizigot) ve Clovis'i (Frank) anarken de aşırı bir iltifat gösterdiklerini belirtir. Scott John McDonough, "A Second Constantine?: The Sasanian King Yazdgard in Christian History and Historiography", *Journal of Late Antiquity*, Vol. 1/1, 2008, s. 127-128, 130 (Dipnot 8).

23 *Synodicon Orientale*, ed. ve çev. J. B. Chabot, s. 256; Michael R. Jackson Bonner, *The Last Empire of Iran*, Gorgias Press, Piscataway 2020, s. 105; Hasan Pirniyâ, *Târîh-i İran ez-Madhâ ta-İnkırâz-i Sâsânîyân*, İntişârât-ı Debir, Tahran 1392/2013, s. 202.

Doğu Süryânî Kilisesi'nin İran topraklarında saldığı kökün kaviliğinin ilanı da olabilir.

Mār İshak Sinodu, altıncı yüzyılın ortalarında *patrik* ünvanı benimsenene kadar *katolikos* olarak adlandırılacak olan Seleucia-Ctesiphon piskoposunu, şehinşâhlık sathında faaliyet gösteren dinî bir örgütün hukuki lideri olarak tanımıştır.[24] Payne, Romalı emsallerini örnek alarak bir "imparatorluk kilisesi" vücuda getiren I. Yazdegerd'in teşebbüsünü, kralın Hristiyanlığın misyonerlik ve polemik eğilimi hakkındaki vukufsuzluğundan ötürü kusurlu bir maharet saymıştır. Ona göre haleflerinden II. Šābūr, Hristiyanların Mecûsîliğin üstünlüğüne karşı oluşturabileceği ideolojik meydan okumayı cemaat önderlerini disipline ederek ya da canlarını alarak çözüme kavuşturmuşken; Marutha aracılığıyla I. Yazdegerd, *dünyevi bir güce sadıkane boyun eğdirme* usulünü benimsemiştir[25]. Bir yanıyla bu, tebaanın önemli bir kısmını kontrol için getirisi yüksek bir yöntem olarak değerlendirilebilir[26]. Doğu Süryânî Kilisesi'nin de bu vaziyet karşısında mağdur ve muzdarip olduğunu söyleyebilmek güçtür. I. Yazdegerd'in ölümünden önce toplanan Mār Yahbalaha Sinodu'nda (420) ve Romalı hiçbir katılımcının hazır bulunmadığı 424 yılında gerçekleşen Mār Dādišo' Sinodu'nda Doğu Süryânî Kilisesi'nin kristolojisinin iyice olgunlaşması, Hristiyan tebaanın Mecûsî bir hükümdarın egemenliğini açıkça sorgulamadığını kanıtlar niteliktedir.

b. Martyropolis

Ermenicede Np'rkert diye bilinen şehrin piskoposu Marutha'nın 410 yılındaki Mār İshak Sinodu'ndan sonra I. Yazdegerd'in onayıyla topladığı Pers şehitlerinin kalıntılarını (rölik) görev yaptığı bölgeye getirmesiyle birlikte burası Grekçe Martyropolis olarak adlandırılmaya başlanmıştır. II. Theodosius'un yerleşimi önemli ölçüde genişletmesinden evvel kentin "büyük bir köy" olduğu söylense de daha gerilere gidilememektedir. Amida isminin geçirdiği dönüşüm benzeri Martyropolis de altıncı yüzyılda İmparator I. Iustinianus tarafından *Iustinianopolis* olarak adlandırılmış ancak bu isimler korunamamıştır[27]. Procopius, Martyropolis'in

24 Mehmet Alıcı, "Sasani İmparatorluğu'nun Erken Döneminde Hıristiyanların Konumu ve İlk Sinodlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C 56/S. 1, 2015, s. 66. Brock'a göre, *Synodicon Orientale*'de Mār İshak'ın *katolikos* olarak tanımlanması tarih yanılgısıdır. Sebastian P. Brock, "VI. Yüzyıla Kadar Sâsânî İmparatorluğu'nda Doğu Kilisesi ve Roma İmparatorluğu'ndaki Konsillerde Bulunmayışı", çev. Zafer Duygu, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, C 2/S. 1, 2017, s. 75.

25 Richard E. Payne, *A State of Mixture: Christians, Zoroastrians, and Iranian Political Culture in Late Antiquity*, University of California Press, Berkeley 2015, s. 13, 46-47.

26 Michael G. Morony, *Iraq After the Muslim Conquest*, Princeton University Press, Princeton 1984, s. 334.

27 Michał Marciak, *Sophene, Gordyene, and Adiabene: Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between*

surlarını dört fit genişliğinde, yirmi fit yüksekliğinde ve dolayısıyla bir kuşatma esnasında kolayca aşılabilecek zafiyette tanımlar[28]. Roma-Pers sınırında I. Yazdegerd'in onayı ve II. Theodosius'un tahsisatıyla Marutha tarafından yapılan tahkimatla hırsızların, vahşi hayvanların ve yağmacıların şehrin sürülerine zarar vermesinin önüne geçilmek istenmiştir[29]. Tahkimata rıza göstermesine ilave olarak I. Yazdegerd, içi altınla dolu altın bir kupayı Marutha'ya lütfetmiştir. Marutha'nın *Ermenice Hayatı*'nda, ilerleyen zamanda Sâsânî Kralı I. Kawād'ın şehre saldırısı esnasında kupa üzerinde atası I. Yazdegerd'in adını görüp hicap duyduğu ve buraya kötülük yapmaktan sakındığı kayıtlıdır[30].

Marutha'nın Persli şehitlerin hikâyelerine dair yazınsal bir eser vücuda getirip getirmediği tartışmalıdır. On dördüncü yüzyılda 'Abdisho' bar Brikha, aralarında şehitlerle ilgili bir eserin de bulunduğu Marutha tarafından yazılmış birkaç çalışmayı kataloglamıştır[31]. Lakin Marutha'nın böyle bir eserin sahibi olmadığına kesin gözüyle bakılmaktadır[32]. Edebî kişiliğiyle ilgili tartışma bir yana, *Ermenice*

East and West, Brill, Leiden 2017, s. 79-80, 103. Martyropolis'in İslâm hâkimiyetine girmesinden sonraki süreci için bk. Mustafa Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2012.

28 Procopius, *Buildings*, çev. H. B. Dewing, Harward University Press, London 1971, s. 189, 191. Martyropolis (s. 115-131) ve benzer hüviyete sahip şehirlerdeki Hristiyan kültürel mirasıyla ilgili son çalışmalardan biri için bk. Elif Keser Kayaalp, *Church Architecture of Late Antique Northern Mesopotamia*, Oxford University Press, Oxford 2021.

29 İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*, British Library, Or., nr. 5803, vrk. 16a-16b. (Yazma esere ulaşmamı sağlayan Gıyas Şüküroğlu'na teşekkür ederim)

30 "The Armenian Life of Marutha of Maipherkat", s. 69. Metinde Yazdegerd'in (I.) torunu olarak zikredilen I. Kawād, gerçekte II. Yazdegerd'in torunudur. Ayrıca bk. Procopius, *Buildings*, s. 187, 189. *Marutha'nın Ermenice Hayatı*'nda yer alan altın kupaya dair habere inanmak güçtür. Diğer taraftan 420 yılının mayıs ayında, Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırındaki toprak maliklerine mülkleri üzerinde tahkimat yapmaları müsaadesi verilmiştir. Söz konusu tedbir kararı evvela Sâsânî tehdidini akla getirse de imparatorluğun bu meseleyi doğu vilayetlerinde Ermeni soyluların inisiyatifine bırakmak istemediği açıktır. Geoffrey Greatrex, "The Two Fifth-Century Wars between Rome and Persia", *Florilegium*, Vol. 12, 1993, s. 5.

31 William Wright, *A Short History of Syriac Literature*, Adam and Charles Black, London 1894, s. 45.

32 J. S. Assemani, *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*, Vol. 3/1, Rome 1725, s. 73-74, https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10798639?page=115, son erişim tarihi: 20.11.2023; Smith, *Constantine*, s. 147 (Dipnot 75); Kyle Smith, *The Martyrdom and History of Blessed Simeon bar Sabba'e*, Gorgias Press, Piscataway 2014, s. xxxiii; Robert Murray, *Symbols of Church and Kingdom: A Study in Early Syriac Tradition*, T&T Clark, London 2006, s. 34-35. Erken Hristiyan manastır literatürünün aydınlanmasında büyük katkıları olan Arthur Vööbus (ö. 1988), önemli bir kısmı Marutha ile ilişkilendirilen, muhteviyatında I. İznik Konsili (325) ve *Pseude-Nicaean* kararları ile birlikte kovuşturma ve heretiklik gibi konulara ait risalelerin bulunduğu derleme bir eser vücuda getirmiştir. Derlemenin kovuşturma bahsinde şeytanın zulümlerine karşın imanlıların sayısının arttığı vurgulanırken; heretiklik kısmında ise Geç Antik Çağ'ın kavrayışına uygun olarak yine

Hayat'taki *Romalıların krallığından yüz yirmi bin, Asorestan'dan* (Āsōristān veya Syria) *yirmi bin, Perslerin krallığından seksen bin ve bizim krallığımızdan* (Armenia) *altmış bin rölik topladı; bir araya getirilen azizlerin kalıntılarının yekûnu iki yüz seksen bin idi*[33] ifadesi de mübalağa içermektedir. Mezkûr şehrin bayındır hâle gelmesinde II. Theodosius'un payı daha fazla olmasına rağmen, I. Yazdegerd'in manevi desteğinin ondan aşağı kalmadığı görülmektedir.

Marutha'nın *Ermenice Hayatı*[34], Sophene'nin son pagan idarecileri durumundaki Marutha'nın ailesinin işlediği günahları telafi maksadıyla kutsal emanetlerin gücünü kasıtlı olarak vurgular. Böylece şehitlerin kemikleri ve kanları, toplumsal birliğin sembolik inşası için benzersiz derecede güçlü bir kaynak teşkil eder. Ortak acı ve yitimler Hristiyan cemaatini dikey olarak apostolik topluluğa yakınlaştırır; yatay olarak da evrensel Hristiyan topluluğuyla mekânda birleştirir[35]. Marutha'nın duygusal paydaşlık teşekkülüne yönelik çabasına karşılık, Şehitler Şehri'nin/ Martyropolis iki devlet arasında bir gerilim kaynağına dönüşmüş olması yüksek ihtimaldir. Çağdaş kaynaklardan Socrates haricindekilerin piskopos Marutha'ya ve mezkûr şehre kayıtsızlığı, I. Yazdegerd-Marutha yakınlaşmasının kadim düşmanlığı unutturacak mahiyete sahip olmadığını hissettirir. Martyropolis'in bir *kale*, yani Perslerin saldırganlığına karşı kutsal güçlerini sınıra yığan İranlı şehitlerin Roma arazisinde tekrardan dirilişinin sembolü olması keyfiyeti ise inşasından en az iki yüzyıl sonrasının gündemini yansıtır[36]. Daha büyük bir ihtimal, Martyropolis ve Marutha vesilesiyle I. Yazdegerd'in Hristiyan dünya ile kurmuş olduğu dostane ilişkiler, Sâsânîler içinde Mecûsî din adamlarının ve soyluların hoşnutsuzluğuna sebep teşkil etmiş olmalıdır.

şeytanın daha çetin bir savaşla kilise içine sapkınlık tohumları saçtığı yazılıdır. *The Canons Ascribed to Mārūtā of Maipherqaṭ and Related Sources*, Vol. 2, ed. ve çev. Arthur Vööbus, Peeters, Louvain 1982, s. 15, 17; Natalia Smelova, "The Canons of the First Ecumenical Council of Nicaea in the Manuscript IOM, RAS Syr. 34", *Written Monuments of the Orient*, Vol. 1, 2016, s. 41-43.

33 "The Armenian Life of Marutha of Maipherkat", s. 68. *Marutha'nın Grekçe Hayat*'ı sadece Pers topraklarından kalıntıların toplandığına işaret eder. Noret, "La Vie Grecque Ancienne de S. Marutha de Mayferqat", s. 87.

34 Metni Süryânîceden Ermeniceye papaz Gagig ve diyakoz Grigor tercüme etmişlerdir. "The Armenian Life of Marutha of Maipherkat", s. 68.

35 Richard E. Payne, "The Emergence of Martyrs' Shrines in Late Antique Iran: Conflict, Consensus, and Communal Institutions", *Age of Saints? Power, Conflict and Dissent in Early Medieval Christianity,* ed. Peter Sarris-Matthew Dal Santo-Phil Booth, Brill, Leiden 2011, s. 92.

36 Elizabeth Key Fowden, *The Barbarian Plain: Saint Sergius between Roma and Iran*, University of California Press, Berkeley 1999, s. 56.

Daha geç bir dönemde yazılmış olan Doğu Süryânî kaynakları ve İslâmî dönem eserleri, Martyropolis'in taşıdığı sembolik mananın önemini daha iyi takdir etmişlerdir. Hem bu kaynak malzemesinde hem de *Marutha'nın Ermenice Hayatı*'nda, zamanın ruhu doğru bir şekilde aksettirilse de özellikle kişiler konusunda yanılgılar göze çarpmaktadır. Altıncı yüzyıl veya sonrasında kaleme alınan *Marutha'nın Ermenice Hayatı*, I. Yazdegerd'i II. Yazdegerd ile karıştırmış[37]; on ikinci asırda aynı şehirde ama İslâm hâkimiyeti zamanında yaşayan İbnü'l-Ezrak (ö. 1181'den sonra) ise isim benzerliğinden öte bir hataya düşerek olay örgüsünü Büyük Constantinus ve II. Šābūr'un etrafına yerleştirmiştir. İki taraf arasında iyi ilişkilerin kurulması hususunda Marutha'nın rolünü vurgulayan İbnü'l-Ezrak, onun hekimlik hünerini kralın oğlu değil kızı üzerinde gösterdiğini söylemiştir[38]. İbnü'l-Ezrak'ın çağdaşı Mari b. Süleyman[39] ve onun eserine iki asır sonra ilaveler yapan Amr b. Matta[40] ise Martyropolis'in kuruluşundan kısaca bahsederlerken Marutha'nın Sâsânî sarayıyla ilişkisini uzun uzadıya ele almışlardır. Mari b. Süleyman, Doğu Süryânî Kilisesi patrikleri üzerine yazdığı eserin Mār İshak bahsinde Marutha'dan söz açmış, onun kutsal emanetlerin bir kısmını piskoposluk yaptığı bölgeye getirdiğini, geri kalanının ise batıdaki kiliselere dağıtıldığını söylemiştir[41].

3. Hristiyan Takibatı

> "Azizlere reva görülen eziyetleri ve zulümleri hikâye etmek kolay bir iş değildir. Bazı vakalarda ellerin yüzünü bazılarında tersini yüzdüler; bazılarının alından sakala kadar yüzlerini soydular. …Çukurlar kazıldı ve özenle yağlandı, içlerine çok sayıda fare konuldu; sonra şehitleri kendilerini hayvanlardan koruyamayacak şekilde elleri ve ayakları bağlı hâlde, yiyecek olsunlar diye aşağı sarkıttılar. Açlık kaygısına düşen fareler kurbanların etlerini ağır ağır yiyerek onlara uzun ve korkunç acılar tattırdılar. … Şehitlerin cesareti kırılmadı, insanları yok edilemez bir yaşama götüren ölümü kazanma arzusuyla yanıp tutuştular"[42].

37 "The Armenian Life of Marutha of Maipherkat", s. 69.

38 İbnu'l-Ezrak, *agy*., vrk. 17a. *Marutha'nın Ermenice Hayatı*'nda piskoposun elinden şifâyâb olan kralın oğlu, *Grekçe Hayatı*'nda ise kızı olarak kayıtlıdır. "The Armenian Life of Marutha of Maipherkat", s. 61; Noret, "La Vie Grecque Ancienne de S. Marutha de Mayferqat", s. 87.

39 Mari b. Süleyman, *Ahbâru Fetâriketi Kursiyyi'l-Maşrik min Kitâbi'l-Mecdel*, ed. Henricus Gismondi, Excudebat C. de Luigi, Roma 1899, s. 29-30.

40 Amr b. Matta, *age*., s. 22-25.

41 Mari b. Süleyman, *age*., s. 24-25.

42 Theodoret, *Ecclesiastical History*, çev. Blomfield Jackson, Nicene and Post-Nicene Fathers, Vol. III, ed. Henry Wace-Philip Schaff, The Christian Literature Company, New York 1906, s. 157.

Yukarıdaki betimlemenin sahibi, dördüncü asırda Eusebius, bir sonraki yüzyılda ise Socrates ve Sozomenus'un *Kilise Tarihi* yazma geleneğini devam ettiren Cyrrhuslu Theodoretus'tur. Aynı yerde, I. Yazdegerd'in ölümüyle oğlu V. Wahrām'ın (Bahrām Gōr) hem krallığı hem de inanca karşı savaşı miras aldığını, Wahrām ölürken de bu ikisini oğluna (II. Yazdegerd) miras bıraktığını söyleyen Theodoretus, I. Yazdegerd'in saltanatının nihayete ermesinden yirmi yıl sonra eserini tamamlamıştır. Cyrrhus şehrinin piskoposluğunu da yapan Theodoretus'u diğer kilise tarihçilerinden ayıran temel özellik, onun manastır hayatına olan düşkünlüğüdür. Dolayısıyla yukarıdaki iktibasa ve aşağıda tesadüf olunacak mezkûr kilise tarihçisinin Pers topraklarının Hristiyan şehitleriyle ilgili düşüncelerine, söz konusu hassasiyet dikkate alınarak kıymet verilmelidir. I. Yazdegerd'i Hristiyan olarak sunamamaktan muzdarip Socrates, kralın irtihalini vaftizle şereflenmesinin önündeki en büyük mânia sayarken; Theodoretus şehitlik gibi bireysel bir direnişi savaşa denk görmüştür: *Bu cenk ve Kilise'nin zaferi Rab tarafından evvelce haber verilmişti; vaka bize, cidalin sulhtan daha fazla bereket saçtığını belletir. Barış bizi kırılgan, uysal ve cebin kılar; savaş ise cüretimizi katlar, dârdünyanın gelip geçiciliğine aldanmamıza mâni olur*[43].

Marutha'nın *Ermenice Hayatı*'nda, I. Yazdegerd'in saltanatının başında Hristiyanlara karşı bir takibatın yaşandığı ve zulmü Marutha'nın iki devlet arasında dostluğu tesis karşılığında kralı ikna etmesiyle sonlandırdığı belirtilir[44] ki bu, I. Yazdegerd'in "hami" sıfatını şüpheli kılar. Zira saltanatına başlarken Hristiyanlara sıkıntılı günler yaşatan krala böylesi değerli bir emanetin tevdi edilmesi düşündürücüdür. İki olayı da doğru varsaydığımızda, 420 yılında Mār Yahbalaha Sinodu'nda yine Hristiyanları gözeten bir I. Yazdegerd; vefatından önce ise eski zalimliğine dönen bir kral tasviri meydana çıkar.

Amr b. Matta, I. Yazdegerd'i doğrudan kovuşturmadan sorumlu tutmasa da Arcadius'un Sâsânî kralına yazmış olduğu bu minvalde bir mektubu eserine kaydetmiştir[45]. Bununla birlikte, I. Yazdegerd'in saltanatının sonlarına yakın Hristiyanları kovuşturduğuna dair haberler daha fazladır ve çeşitli kaynak grupları tarafından zikredilmiştir. Bunlar arasında Siirt Vakayinamesi, Marutha'ya hekimlik bakımından biçilen rolün benzerini Katolikos Yahbalaha'ya uyarlamış gibi görünüyor. Vakayiname'ye göre Yahbalaha, I. Yazdegerd'in elçisi olarak Constantinopolis'e gidip geldikten sonra (418-419), Sâsânî kralı generali Šābūr'un

43 Theodoret, *age*., s. 158-159.

44 "The Armenian Life of Marutha of Maipherkat", s. 61.

45 Amr b. Matta, *age*., s. 23-24.

tesirinde kalarak Hristiyanlara zulmetmeye başlamış ancak mezkûr katolikosun onu muzdarip olduğu baş ağrısından kurtarmasıyla takibata ara vermiştir. Yahbalaha'nın ölümünü müteakip kovuşturma Hâşû (Hosea) adlı bir rahibin Mecûsîlere ait bir ateş tapınağına zarar vermesiyle tekrar etmiş ancak bu sefer de Ermeni patriği İshak I. Yazdegerd'i vazgeçirmeyi başarabilmiştir. Armenia, I. Yazdegerd'in tahta çıkmasından on yıl kadar evvel Roma İmparatorluğu ve Sâsânî Şehinşâhlığı arasında taksim edilmişti. Armenia'da İran yanlılarının Mecûsîler olduğu kabul edilmekle birlikte, İshak'ın kral katındaki saygınlığı, Sâsânîlere başkaldıran bazı Ermeni milislerinin patrik tarafından teskin edilmiş olabileceğini düşündürüyor[46]. Son olarak Siirt Vakayinamesi'nin, Yahbalaha'nın ardılı Pers kökenli Ma'na'yı da I. Yazdegerd'i şiddete meyyal tutumundan sakındırmak isteyenler listesine eklediği görülür[47]. Mari b. Süleyman ise I. Yazdegerd'in son zamanlarında deneyimlenen kovuşturmanın tamamının Katolikos Ma'na zamanında yaşandığını belirtmiştir[48].

Altıncı yüzyılda Marcellinus'un kroniğinde ve iki asır sonra Zuknin Kroniği'nde (Tel-Mahreli Pseudo-Dionysius), yalnızca I. Yazdegerd'in son zamanlarında Hristiyanlara karşı kovuşturmanın şiddetini artırdığı malumatı yer alırken[49],

46 *Marutha'nın Ermenice Hayatı*, piskoposun I. Yazdegerd'i iyileştirmesinin ardından özgürlüğüne kavuşturulan Hristiyanlar arasında Ermeni soylularını da zikretmiştir. "The Armenian Life of Marutha of Maipherkat", s. 63. Her çağda ve zamanda örneklerine şahit olunabileceği gibi, yönetimin merkezileştirilmesi bazen bir veya birkaç soylu aileye itimat ederek sağlanabiliyordu. I. Yazdegerd söz konusu olduğunda Pehlevi Sūrēn ailesi ve bu aileden vezirlik makamında bulunan Mehr-Narseh önem arz etmektedir. Dinî hukuk, toprak malikliği ve ordu teşkilatında mezkûr ailenin ağırlığı beşinci yüzyılın ilk yarısı boyunca devam etti. Mehr-Narseh ateş tapınaklarının inşasına bilhassa ehemmiyet verirken, ailenin diğer fertleri I. Yazdegerd'in saltanatının sonlarında veya bitiminin hemen arkasından Hristiyanlara yönelik saldırıları tertip ettiler. Ermenilere karşı öteki soyluları savaşa sürükleyen Mehr-Narseh, mağlup olmaları hâlinde servetlerinin kendilerini kurtarmaya yetmeyeceğini hatırlatmıştı. Daha evvel savaştan kaçanların durumu ibretamizdi. Firar etmeye kalkışanlar kılıcın tadına bakmışlarken; oğulları, kızları ve ailelerinin diğer üyeleri sürgüne gönderilmiş ve atalarından kalan tüm toprakları ellerinden alınmıştı. Eḷishē, *History of Vardan and the Armenian War*, çev. Robert W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge 1982, s. 167; Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian–Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*, I.B. Tauris, London 2008, s. 60-62. Taberî, mensubu olduğu aileyi zikretmese de Mehr-Narseh'i, I. Yazdegerd'in olumsuz tabiatını gemleyebilecek tek kişi olarak anmıştır. Taberî, *age*., s. 64.

47 Philip Wood, *The Chronicle of Seert: Christian Historical Imagination in Late Antique Iraq*, Oxford University Press, Oxford 2013, s. 48-50, 74-75.

48 Mari b. Süleyman, *age*., s. 33.

49 *The Chronicle of Marcellinus*, çev. Brian Croke, Australian Association for Byzantine Studies, Sydney 1995, s. 12; *The Chronicle of Zuqnīn,* (*Parts I and II. From the Creation to the Year 506/7 AD*), ed. ve çev.

Scythopolisli Cyril (ö. 558) başka detaylar da ilave etmiştir. Yukarıda anılan kilise tarihçisi Theodoretus gibi münzevilerin hayat hikâyelerine ilgi duyan Cyril, Filistinli keşişlerin hayatlarını kaleme alan bir aziz yaşam öyküsü yazarıdır. Cyril, I. Yazdegerd'in saltanatının sonlarına doğru Sâsânî ülkesinde Hristiyanlara karşı bir takibat yaşandığını, kaçmaya teşebbüs eden Hristiyanları derdestle görevlendirilen Arap birliklerinin komutanının kendisi *putperest* olmasına rağmen, insanlık dışı muamele karşısında merhamete gelip firarilerle iş birliği yaptığını kaydetmiştir. Komutan, I. Yazdegerd'in huzurunda tekdir edilince ailesi ve servetiyle birlikte Romalılara sığınmış; ardından aynı görevi yeni devleti adına bu sefer *Provincia Arabia*'da ifa etmiştir[50].

Önceki sayfalarda zikredilen *mürebbi* Antiochus'a dair detay veren tek kaynak mahiyetindeki Theophanes, vaftiz olmaya çok yaklaşmışken Mecûsî din adamlarının kışkırtması ve başkentin piskoposu 'Abdā'nın (Abdaas) bir ateş tapınağını yıkması üzerine I. Yazdegerd'in Hristiyanları kovuşturmaya başladığını kaydetmiştir. Theophanes bu tavır değişikliğini isabetli bir şekilde kralın saltanatının yirminci yılına yerleştirirken, ileriki sayfalarda 413-414 yıllarını zikretmekle çelişkiye düşmüştür. Theophanes yaşanan olaylardan I. Yazdegerd'i değil Mecûsî din adamlarını mesul tutarken, 'Abdā'yı da gayretini daha makbul işlerde sarf etmediği için kınamıştır[51]. Theophanes'in söz konusu ettiği 'Abdā'yı, ondan evvel kilise tarihçisi Theodoretus da anmış ve hakkında farklı bir çıkarıma yönelmiştir. Mevzubahis 'Abdā'nın Socrates'in de zikrettiği[52], I. Yazdegerd'in oğlunu sağlığına kavuştururken Marutha'ya yardım eden 'Abdā ile aynı kişi olması muhtemeldir. Cyrrhuslu Theodoretus, piskoposun cesurane duruşunu takdir etse de onun karşısına, sahte tanrıların sunaklarını (Pyreum) yıkmak yerine Atinalıları mantık ilkeleri çerçevesinde Îsâ'nın Mesîhliğine ikna etmeyi başaran Pavlus'u koymuştur[53]. Yine de Theodoretus, yıkılan ateş tapınağını yeniden inşa etmenin

Amir Harrak, Gorgias Press, Piscataway 2017, s. 300.

50 Cyril of Scythopolis, *Lives of the Monks of Palestine*, çev. R. M. Price, Cistercian Publications, Kalamazoo 1991, s. 14; "Cyr. Scyth. *Vit. Euthym*", *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 363-630*, ed. Geoffrey Greatrex-Samuel N. C. Lieu, Routledge, London 2005, s. 37. Bu konuda özellikle bk. Irfan Shahîd, *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century*, Dumbarton Oaks, Washington 2006, s. 40-49.

51 *The Chronicle of Theophanes Confessor*, çev. Cyril Mango-Roger Scott, s. 123-124, 128.

52 Socrates, *age*., s. 157.

53 Tarsuslu Pavlus, Hristiyan yazar ve düşünürlerin herhangi bir konuda mütalaada bulunurlarken sıklıkla başvurdukları bir isimdir. Konumuz bağlamında *Marutha'nın Ermenice Hayatı*'nın yazarı, Marutha'yı bir taraftan İsrailoğullarını Mısır'daki esaretten kurtaran Musa'ya benzetirken, diğer

ateşi yüceltmek ve putperestliğe düşmek anlamına geleceğinden, Mār ʿAbdā'yı takbihte aşırıya kaçmamıştır[54].

Mār ʿAbdā'yı zikrederken temkinli bir tavır takınan kilise tarihçisi Theodoretus, Sâsânîli idareciler elinden işkence gören Ōhrmazd (Ormisdas), Šāhīn (Suenes) ve Benyāmin'in hikâyelerini anlatırken hissî bir yaklaşım sergilemiştir. Theodoretus üç şehidin hikâyesini anlattığı yerde zulmün I. Yazdegerd'in saltanatından başlayıp V. Wahrām ve II. Yazdegerd dönemlerinde devam ettiğini söylese de yargılamaların üç hükümdardan hangisinin zamanında vuku bulduğunu belirtmemiştir. İnananların cesaretlerini artırmak gayesiyle bu kişilerin hayatlarından bahsetme gereği duyduğunu aktaran Theodoretus, belki de Roma İmparatorluğu'nun dinî çehresinin değişimine benzer bir tecrübeyi Sâsânîler için arzulamıştır:

> "Bu inançsız adamlar tarafından daha pek çok şiddet eylemi gerçekleştirilmiştir ancak her şeyin Rabbi'nin onların merhametsizliği ve dinsizliği karşısında tahammül göstermesine şaşırmamalıyız. Hakikat o ki Büyük Constantinus'un hükümdarlığından evvel tüm Roma imparatorları gerçeğin izini sürenlere karşı öfkelerini kusmuşlardı. Diocletianus, Kurtarıcı'nın çilesini çektiği gün, Roma İmparatorluğu'nun dört bir yanındaki kiliseleri yerle bir etmiş ama aradan dokuz yıl geçtikten sonra kiliseler eskisinden kat kat daha büyük ve görkemli bir şekilde yeniden çiçek açıp güzelleşmiş, nihayetinde onun ne fenalığından ne de kendisinden eser kalmıştı"[55].

Theodoretus ve daha başkalarının saklı tuttukları ancak sezilmesi kolay olan güçlü iştiyakları hiçbir zaman gerçekleşmemiş; aksine, kendisi de piskoposluk yapan Theodoretus'un Sâsânîler içindeki meslektaşları kilisenin güvenliği açısından Hristiyan-Mecûsî evliliklerini sınırlamaya yönelik adımlar atmışlardır[56].

Diğer taraftan Sâsânî tebaası durumundaki Hristiyanlar da aynı arzuyu taşımışlardır. Onların, kendilerine müzâhir olan idarecilerin Yaratıcı eliyle ödüllendirilecekleri ve kötülük edenlerin bir gün gelip Tanrı'nın gazabına

---

taraftan onu gayret bakımından mucizeleri keşfetme becerisinden sonra *ulusların havarisi* sayılan Pavlus'a denk görmüştür. "The Armenian Life of Marutha of Maipherkat", s. 60.

54 Theodoret, *age*., s. 157.

55 Theodoret, *age*., s. 158.

56 Victoria Erhart, "The Development of Syriac Christian Canon Law in the Sasanian Empire", *Law, Society, and Authority in Late Antiquity*, ed. Ralph W. Mathisen, Oxford University Press, Oxford 2001, s. 121.

çarptırılacaklarına dair bir kabul içinde oldukları görülür. Kâtip Ya'kūb V. Wahrām'a, I. Yazdegerd'in yirmi bir yıl boyunca barış içinde hüküm sürdüğünü ancak bir zalim hâline geldiğinde hayatının noktalandığını söylemiştir[57]. Narseh, Tātāq, Bēth-Garmay'ın on şehidi ve Kâtip Ya'kūb'un hayatlarına dair anlatılar, beşinci yüzyılın ortalarında Seleucia-Ctesiphon yakınlarındaki bir manastırda kaleme alınmıştır. Söz konusu dört metnin yazarının Abgar adlı bir keşiş olduğu düşünülmektedir[58]. Kâtip Ya'kūb'un şehitliğinde, onun parmaklarının, elinin ve kafasının bedeninden nasıl ayrıldığı anlatılmıştır. Yalnız burada keşiş Abgar'ın I. Yazdegerd'in ölümüne de bir anıştırma yaptığı gözden kaçmamaktadır. Bir rivayete göre I. Yazdegerd, Cürcân'da sarayının önüne gelen başıboş ama gösterişli bir atın tepmesi sonucunda hayatını kaybetmiştir[59]. Bu örnekte, saldırgan atı "göksel ata" tahvil eden keşiş Abgar'ın, Sâsânî kralının ölümünü çevreleyen İran'ın mitolojik geleneğine vakıf olduğu ve bunu Mecûsî çağrışımlarından ziyade Hristiyan toplumunun menfaati için kullandığı açıktır[60]. Payne, Kâtip Ya'kūb ile beraber aynı kaderi on altı yazıcı daha paylaştığından, vakayı şehinşâhlığın Hristiyan karşıtı politikasının bir göstergesi cihetinden değil, devlet sırlarını bilen kâtip ve habercilerin görevlerini kötüye kullandıklarında çarptırılmaları pek muhtemel

57 Wood, *age*., s. 46; Şer, *age*., s. 304; Geoffrey Herman, "Sinner or Savior: Unraveling the Enigma of Yazdgird I", *Eu-topías: Revista de Interculturalidad, Comunicación y Estudios Europeos*, Vol. 3, 2012, s. 61-62. Şehitlik anlatılarının kurgusu aziz üzerine temellendiğinden, bu metinlerde zalimlerin akıbeti neredeyse hiç işlenmemiştir. Bununla birlikte Geç Antik Çağ'ın Hristiyan düşünürleri, İsâ-Mesîh taraftarlarına eziyet edenlerin er geç yaptıklarının cezasını çekeceklerine inanıyorlardı. Dördüncü yüzyılın Hristiyan apolojisti Lactantius (ö. 320), Neron, Decius, Valerianus ve Diocletianus gibi isimlerin ölümlerini İsâ-Mesîh taraftarlarının zaferi cihetinden sunmuştur. Bunlar arasında Valerianus'un (ö. 260) Sâsânîlere esir düşmesinin akabinde I. Šābūr'un (ö. 272) ata binerken kullandığı bir basamak vazifesi görmesi dikkat çekicidir. Valerianus'un akıbetini bu yönde değerlendiren bir örnek için bk. Sozomenus, *Ecclesiastical History*, çev. Chester D. Hartranft, Nicene and Post-Nicene Fathers, Vol. II, ed. Henry Wace-Philip Schaff, The Christian Literature Company, New York 1890, s. 268. Cobb, Valerianus'un cesedine yapılanları Hristiyan şehit kültünün ironik bir taklidi olarak yorumlamıştır. L. Stephanie Cobb, *Divine Deliverance: Pain and Painlessness in Early Christian Martyr Texts*, University of California Press, California 2017, s. 101.

58 Wood, *age.*, s. 44.

59 Taberî, *age*., s. 64-65; Firdevsî, *Şâhnâme*, C IV, neşr. Feridun Cüneydi, Neşr-i Belh-i Bünyâd-i Nişâbur, Tahran 1387/2008, s. 233-236; *Mücmelü't-tevârih ve'l-Kısâs*, neşr. Muhammed Takî Bahâr, s. 69; Kristinsin, *age*., s. 259-260; Teodor Nöldeke, *Îrâniyân ve Arabhâ der Zamân-ı Sâsâniyân*, çev. Abbâs Zeryâb, Encümen-i Âsâr-ı Millî, Tahran 1358/1979, s. 145-146.

60 Eski İran'da güneş kültü tanrı Mitra etrafında şekillenir. Başka Hint-Avrupa halklarında da ilahi bir kehanete işaret sayılan at, Mitra'nın hususi hayvanıdır. Kristinsin, *age*., s. 133; A. Shapur Shahbazi, "The Horse that Killed Yazdagerd 'the Sinner'", *Paitimana: Essays in Iranian, Indo-European, and Indian Studies in Honor of Hanns-Peter Schmidt*, ed. Siamak Adhami, Mazda Publishers, California 2003, s. 359-360; Pourshariati, *age*., s. 356-358.

bir ceza nazarından değerlendirmiştir[61]. Dikkati calip anlatılar bir yana, soyluları cezalandırmak konusunda pek aceleci olan I. Yazdegerd'in[62], onların elinden bir ölüm tatmış olması daha muhtemeldir.

4. Hagiografi'de I. Yazdegerd İmgesi

Şehitlik Anlatıları, hagiografik literatürün en sade ve didaktik özelliği son derece güçlü metinlerini teşkil eder. Roma İmparatorluğu'ndakilerden farklı olarak konu itibarıyla Sâsânîler dönemini ele aldıklarından, bunlardan *Pers Şehidi Anlatıları* (Pers Şehidi İşleri) olarak söz edilmektedir. Süryânî dilindeki söz konusu şehitlik anlatılarının çok büyük bir kısmı II. Šābūr dönemiyle ilgilidir. Yukarıdaki başlıklarda değerlendirmeye alınan kaynak grubundan farklı olarak, I. Yazdegerd'in saltanat yıllarına tekabül eden şehitlik anlatıları da bulunmaktadır.

Bunlar arasında Šābūr'un şehitlik anlatısı orta yerden, …*aksi hâlde onu acı bir ölümle cezalandırsın* şeklinde bir ifadeyle başlamaktadır. İhtimal ki natamam kelime dizisi I. Yazdegerd'in kovuşturucu Guşnak'a (Gwšnk', Gušnasp ?) verdiği son talimatıdır. Gerçek muhatabın Šābūr olduğu konusunda ise şüphe bulunmamaktadır. Söz konusu yarım cümledeki tehditkâr üslup bir yanıyla Šābūr'un hayata tutunmasını sağlayacak tek alternatifi, Îsâ-Mesîh'ten sırt çevirmeyi akla getirir. Šābūr'un içinde soru barındıran cevabı ise kararlılığını ortaya koymaktadır: *Beni, hakikat üzerine yaslanmış olan ölümsüz yaşamdan, sizler gibi, gerçekten ölmeye mi davet ediyorsunuz?*[63]. Arkasından Šābūr, kendisini ikna etmeye çalışan kovuşturucusu Guşnak'a, yeryüzünde kibirle gezenlerin uyanması için nice kudretli kişinin mezarının açık bir alamet olduğunu söyler. Pek çok şehitlik anlatısının aksine, Šābūr'un başının kesilmesi talimatını Guşnak verir ancak kral Šābūr'un arkadaşlarından birine ona son bir nasihat etmesi için ricacı olur. Arkadaşının niyetini sezinleyen Šābūr ise şöyle cevap verir: *Ruhumu kendisine teslim ettiğim yaşayan Tanrı adına, herhangi bir ölümlünün iknasına razı olmayacağım.* Šābūr ardından ağlayanlara da Îsâ-Mesîh'in (Luka 23, 27-28) sözlerini anımsatır: *Sonsuz yaşama giden benim için değil, kendiniz ve günahkâr dindaşlarınız için gözyaşı dökün.* Šābūr taçlandırılacağı (şehit edileceği) yere getirildiğinde ise kendisine böylesi bir ödülü layık gören Sâsânî kralına minnettarlığını iletir. Hemen sonra Šābūr'a, Îsâ-Mesîh'inkini (Matta 26, 45; Yuhanna 12, 23) ihsas ettirir şekilde zamanın gelip çattığı bildirilir. Diz çöker

61 Payne, *age.*, s. 45.

62 Taberî, *age.*, s. 63; Firdevsî, *age.*, s. 215.

63 "The Martyrdom of Šābūr", *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 46.

vaziyette dua etmekte olan Šābūr doğrulduğunda, arkadaşları ona tutmakta olduğu orucu kendileriyle birlikte açması için baharatla karışık şarap ikram ederler. Šābūr ise Îsâ-Mesîh gibi (Matta 27, 33-34), denizdeki fırtınanın sadasının ve dalgaların kendisini saran ürpertisinin devam ettiğini, Îsâ'nın limanına ulaşmazdan hemen önce orucunu bozacağını söyler. Onun başı kılıçla, Yazdegerd'in saltanatının on sekizinci yılının Ādur (Mecûsî takviminde dokuzuncu ay) ayında kesilmiştir[64].

Bēth-Raziqāyēli (Rey) bir keşiş olan Narseh'in şehitlik anlatısında zikri geçen diğer karakterler; onun rahip arkadaşı Šābūr, inancında müteredditt Ādur-Farro ve *mōbed* Ādurbōzē'dir. Šābūr, Mecûsîlikten Hristiyanlığa kazandırdığı Ādur-Farro'nun arazisinde onun satış belgesini vermesi akabinde bir kilise inşa eder. *Mōbed* Ādurbōzē, Sâsânî kralından Pers soyluları arasında Hristiyanlığın yayılışını önlemesini istediğinde, Ādur-Farro Mecûsî köklerine geri döner ve mezkûr satış belgesinin iadesini talep eder. Šābūr ise belgeyle birlikte gözlerden kaybolur. Olanlardan habersiz Narseh, sonraki ziyaretinde kilisenin yerinde Mecûsî tapınağını görünce, ateşi söndürerek Mecûsî ayin gereçlerini dışarı atar. Mecûsîlerce yakalanan Narseh, Ādurbōzē tarafından sorguya çekilmek üzere başkent Seleucia-Ctesiphon'a getirilir. Dokuz ay tutuklu kalan Narseh'e, kendisine yöneltilen suçlamaları inkârı durumunda serbest kalacağı söylenir. İkrarı hâlinde ise 366 yerden ateş toplaması ve tapınağı yeniden tanzimi gerekmektedir. Narseh yaptığını gizlemez ve belirtilen şekilde ateş toplamayı reddedince ölümle cezalandırılır. Şehit Narseh'in cesedi, başı ve kanı oradan alınarak şehitlerin dostu Ṣuf (Martyropolis) piskoposu Mār Marutha tarafından inşa edilmiş olan şehitliğe getirilir. Burası kraliyet oluruyla inşa edilmiştir; zira Kral Šābūr (II. Šābūr) zamanında orada bir günde 118 Hristiyan şehitliğe yürümüştür[65].

Šābūr ve Narseh'in şehitlik anlatılarının, konusu oldukları zamanın daha ilerisinde yazıldığını gösteren detaylar bulunmaktadır. Narseh'in şehitliğinde kendisine atıfta bulunulan Ādurbōzē (Adārbōzī), *Mādayān ī Hazār Dādestān*'da anılan II. Yazdegerd'in *mōbedān-ı mōbed*i Ādurbōzēd'i çağrıştırmaktadır[66]. Šābūr'un

64 "The Martyrdom of Šābūr", ed. ve çev. Geoffrey Herman, s. 46-53; Geoffrey Herman, "The Passion of Shabur, Martyred in the 18th year of Yazdgird with a Fragment of the Life of Mar Aba Catholicos", *Journal of Semitic Studies*, Vol. LVIII/1, 2013, s. 121-130.

65 "The Martyrdom of Narseh", *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 2-27; Nefisî, *age*., s. 87-89; V. M. Miller, *Târîh-i Kilisâ-yı Kadîm der-İmparatori-yi Rum ve İran*, çev. Ali Nehostin-Abbas Arînpûr, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1382/2003, s. 289-290.

66 *The Mâtîkân ê Hazâr Dâdastân*, Vol. II, çev. Sohrab Jamshedjee Bulsara, Hoshang T. Anklesaria,

anlatısının sonunda, onun Yazdegerd'in saltanatının on sekizinci yılının Ādur ayında şehit edildiği yazmasına karşın, eseri hazırlayan Herman bu ifadeyi I. Yazdegerd'in saltanatının ilk yıllarına atıf saymıştır. Zira Herman, 420 yılında kraliyet himayesinde gerçekleşen sinodun, mezkûr Sâsânî kralının saltanatının son döneminde Hristiyanlara yönelik bir takibatı haklı çıkarmayacağını düşünmüştür[67].

Narseh gibi I. Yazdegerd dönemi şehitlerinden olan Tātāq ise Bēth Ḥadyablı (Adiabene) soylu bir aileden gelmekte olup saray halkının bir mensubudur. Ne var ki münzeviliğe dair tutkusu dolayısıyla kraliyet hizmetini terk ederek bir manastıra kapanmıştır. Kralın adamları emrolundukları gibi Tātāq'ı hırpalamadan başkent Seleucia-Ctesiphon'a getirmişlerdir. I. Yazdegerd onu ilk gördüğünde, Hristiyanlara katılıp krallığın onurunu lekelediğinden dolayı azarlamış ve kötü şartlarda hapsedilmesini buyurmuştur. Tutuklu kaldığı dört ayın sonunda kralın talimatıyla Mecûsî başrahibin ona yönelttiği soru -hangi sebepten ötürü böyle bir isyana kalkışmaya cüret gösterdiği- temelinde olmuştur. Tātāq cevap olarak, en şerefliye ve tüm kralların fevkinde bir hakime (Îsâ-Mesîh) sığınmanın, krala ihanet ve krallığa başkaldırı anlamı taşıyamayacağını söylemiştir. Mecûsî başrahip ise Tātāq'a, halaskârının (Îsâ-Mesîh) işe yarayıp yaramayacağının çok geçmeden anlaşılacağını ancak ateş ve güneşe tazimi hâlinde kral nezdinde tavassutta bulunabileceğini beyan etmiştir. Devamında Tātāq, arızi eziyetlerin ve küçümsediği kılıçla ölümün kendisini şeytan için muhafaza edilen ateşten koruyacağını eklemiştir. Mecûsî başrahip Tātāq'ın inancında sebatkârlığını krala bildirdiğinde, buyruk gereği "Seleucia Harabesi" denilen yere götürülerek başı kılıçla kesilmiştir. Tātāq'ın yoldaşları onun kesik başı ile bedenini önce kutsanmış atlet[68] ve hakiki şehit Narseh'in huzuruna getirmişler, arkasından da başka bir yere defnetmişlerdir[69].

Bombay 1937, s. 646; Maria Macuch, "Mādayān ī Hazār Dādestān", *Encyclopædia Iranica*, 2017, http://www.iranicaonline.org/articles/madayan-i-hazar-dadestan, son erişim tarihi: 10.11.2023; A. Taffażżoli, "Ādur-Bōzēd", *Encyclopedia Iranica*, I/5, 2014, s. 472, https://www.iranicaonline.org/articles/adur-bozed-a-Sâsânîan-mobad-of-mobads-mowbedan-mowbed-or-high-priest, son erişim tarihi: 17.08.2023; Alâeddin Azeri, "Bahş-i Pirâmun-i Zindegânî ve Faaliyet-i Rûhânîyân-ı Bozorg-ı Asr-ı Sâsânî", *Berresîhâ-yı Târîhî*, Yıl. 9/S. 4, 1353/1974, s. 64-65.

67 Geoffrey Herman, "The Last Years of Yazdgird I and the Christians", *Jews, Christians, and Zoroastrians: Religious Dynamics in a Sasanian Context*, ed. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2014, s. 74; Geoffrey Herman, "Introduction", *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. xxiii-xxiv.

68 Hristiyan geleneği Îsâ-Mesîh'i yorulmak bilmeyen bir *atlet* ve *savaşçı* olarak kabul etmektedir. Hagiograflar, ona öykünen kutsal kişileri de bu şekilde adlandırmışlardır. Vööbus, *age.*, s. 88, 149.

69 "The Martyrdom of Tataq", *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman,

Adları Ōhrmazd, ʿIttai, Māri, ʿĀnnī, ʿĀṯṯī, Yaʿkūb, Ḥawrā, Pāpā, Nīmrōd ve Ādarparva olan Bēth-Garmaylı on kişi, din adamı sınıfının dışındaki kimselerden olup bir kısmı evvelinde Mecûsîliği terk edip Hristiyanlığa girmiş, bir kısmı ise Mecûsî kadınlarla evlenerek onları Îsâ-Mesîh'in inancının sıkı taraftarı yapmışlardı. Onlar zorla *mōbed* Mehr-Šābūr'un huzuruna çıkarıldıklarında, kendilerine ateş ve güneşe taparken nasıl olup da bu olgun yaşlarında hataya düştükleri sual edilmiştir. Onlar da cevap olarak; gençken hakikatten haberdar olmadıklarını, ateşe ve güneşe tapmakla gaflete düştüklerini ancak kemale erdiklerinde bunların yaratıcısına yöneldiklerini söylemişlerdir. Mehr-Šābūr, tıpkı Narseh örneğindeki gibi kralın hiddetine sebep olmadan sakallarındaki beyazları yoldurduğu bu kişilerin huzur içinde evlerine dönebilecekleri şartları tekrarlayınca, hepsi birden ölümle taçlanmak istediklerini bildirmişlerdir. Mehr-Šābūr onların medyun durumda oldukları için ölümü arzuladıkları zannına kapıldığından, hallinin kralın küçük bir buyruğuna baktığını ifade edince, kutsanmışların yanıtı şöyle olmuştur: *Bizim kimseye değil, gençlikte yaptığımız hatalardan dolayı yalnızca Tanrı'ya borcumuz vardır. Şimdi onu, boynumuzdan akacak kanla ödeyebilmemize müsaade vermesi için Tanrı'ya yalvarıyoruz.* Kral olanları Mehr-Šābūr'dan duyduğunda, ateşe ve güneşe tapınmamaları hâlinde kuzular gibi boğazlanmalarını emretmiş ancak aralarından biri pişmanlığının fayda verip vermeyeceğini sorunca, kendisine bundan kralın bile hoşnut kalacağı cevabı verilmiştir. Diğerleri hemen onun yanına atılarak ve son akşam yemeğini ima ederek şöyle bir soru yöneltmişlerdir: *Şimdiye dek Meryem oğlu Îsâ'nın ekmeğini yedin, cenk gelip çattığında mı nedamet getiriyorsun?* Bu sorunun muhatabının akıbeti ayrıca zikredilmese de metin, tümünün bir çukurun önünde diz çökmekte oldukları hâlde, tıpkı kuzular gibi başlarının kesilip aynı çukura atıldığını yazmaktadır. Görevliler ayrıldıktan sonra kardeşler ve din adamı sınıfından olmayan Hristiyanlar çukurdan şehitlerin başlarını ve cesetleri alarak farklı yerlere defnetmişlerdir[70]. Bu arada keşişlerden biri[71] peleriniyle çukurdaki kanı toplamış, diğerleri de pelerinden süzdükleri kanı bitki ve yağlar ile güzel kokar hâle getirip muhafaza etmişlerdir.[72] Bir yıl sonra et kemikten ayrıştığında,

Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 28-35.

70 *Pers Şehidi Anlatıları*'nda cesetlerin teşhiri konusunda bk. Héctor Ricardo Francisco, "Corpse Exposure in the Acts of the Persian Martyrs and Its Literary Models", *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, Vol. 19/S. 1, 2016, s. 215 vd.

71 Bir *bar qyama.* Wood, *age*., s. 53.

72 Hristiyan şehitliğinin önemli bir sembolü olan kan, doğru davranışa yani asil bir ölüme işaret sayılır. Allen Wilson, *The Blood of Christ and Christian Blood: A Model for Interpreting the Concept of Blood in Second-and Third-Century Christian Theology*, Fordham University Theology Department,

kemikler alınarak özenle seçilmiş bir bahçeye getirilmiştir. Metinde son olarak, piskopos Mār Īyyōḇ'un (Job) nezaretinde onların Lavarne Kalesi'nde (hisarında) inşa edilmiş olan şehitliğe getirildikleri; bu ibret verici hatıranın aralarındaki en küçükleri ve insanların en zavallısı Abgar için güzel bir hisse olduğu yazılıdır[73].

Kutsal Mār ʿAbdā'nın İkrarı adlı şehitlik anlatısı ise, İran'ın güneybatısında Hûzistan eyaletinin bir şehri olan Hormozd-Ardašīr'in piskoposu Mār ʿAbdā ve beraberindeki sekiz Hristiyanın şehit edilmesini konu edinir[74]. Metne göre, Šābūr gibi Mār ʿAbdā'nın şehitliği de I. Yazdegerd'in saltanatının sonlarında gerçekleşmiştir. Metnin hemen başında soyluların ve Mecûsî din adamlarının Sâsânî kralının huzuruna gelerek piskopos, rahip, diyakoz ve keşiş gibi hülasa bütün Hristiyanların tanrıları hakir görmelerinden, ayrıca ateşe ve suya hürmet göstermemelerinden şikâyet ettikleri görülmektedir. I. Yazdegerd bunun üzerine hükmü altındaki soyluları sorguya çekmiş, onlar ve Mecûsîlerin lideri kralı daha da tahrik edince, krallık sınırları içerisindeki kilise ve manastırların yıkılarak buradaki ayinlere son verilmesi ile mezkûr yerlerdeki din adamlarının zorla huzura getirilmelerini buyuran bir ferman yayımlamıştır. Mār ʿAbdā, beraberindekiler ve tüm Hristiyanlar elleri bağlı oldukları hâlde kralın huzuruna getirildiklerinde, onlara emirlere itaat yerine neden sapkınlık yolunda ısrarcı oldukları sorulmuştur. Bunun üzerine Hristiyanlar arasından en ateşlisi; Tanrılara, efendilere ve elementlere boyun eğip bilge kişileri ulu saymak, dahası her şeyin yaratıcısını hor görmek yerine, tüm bunları insanoğlunun hizmetine verene tazim ettiklerini söylemiştir. Kral, liderleri Mār ʿAbdā'ya tüm bunlara neden cevaz verdiğini sormuş, yapılanların iftira olduğu yanıtını ise ehemmiyetsiz bulmuştur. Aralarından Hâşû, herhangi bir tahribin söz konusu olmadığını tekrarlayınca kral ona, daha kıdemlisinin (Mār ʿAbdā) sorusunun asıl muhatabı olduğunu söylemiştir. Hâşû ise Tanrı'nın zalimlere karşı kendilerine bahşettiği belagat ve bilgelik (Luka 21, 15) mucibince, hakikatin bir küçüğün ya da büyüğün ağzından çıkması arasında fark olmadığını beyan etmiştir. Kralın neye inandığını sual etmesi üzerine Hâşû da *Yaşayan Tanrı'nın hizmetkârı, bir Hristiyanım* yanıtını vermiştir. Kral bu cevabı suça delil sayınca, Hâşû itirafta bulunup gerekçesini şu sözlerle izah

Yayımlanmamış Doktora Tezi, New York 2022, s. 73.

73 "The Ten Martyrs from Bēth-Garmai", *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 36-45.

74 Abbas Kadyânî, *Târîh-i Edyân ve Mezâhib der İran*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, Tahran 1381/2002, s. 151. Mār ʿAbdā'yı, daha önce ifade edildiği üzere Cyrrhuslu Theodoretus ve Theophanes de anmıştır.

etmiştir: *O, Tanrı'nın evi olmadığından, kaideyi ortadan kaldırdım ve ateşi söndürdüm. Ateş Tanrı'nın kızı değil*[75]*, olsa olsa krallara, daha aşağıdakilere, zenginlere, fakirlere ve geda ehline hizmet eden bir kadın olabilir. Tanrı, göklerde ve yerde istifademize sunduğu öteki varlıklar gibi onu da kuru ağaçtan halk etmiştir*[76]. Son olarak kral, hükümdarlığın istinatgâhı olan ateşin kaidesine neden el uzatıldığını sormuş ve Hâşû şöyle yanıtlamıştır: *Ey kral, size verileni yüceltmeyin ve sizden daha aşağı olanı kendinizden üstün tutmayın. Zira kişi nasıl ki oturduğu evden daha muhteşem ve yedindekilerden daha şerefli ise insan da zatının tasarrufuna sunulan, sizin ise Tanrı saydığınız ateşten daha yücedir*[77].

I. Yazdegerd ve daha başka Sâsânî hükümdarlarının saltanat devirlerini içine alan şehitlik anlatıları, takriben son yirmi yıldır Doğu Süryânî Kilisesi'nin Sâsânîler zamanındaki serüvenini aydınlatmada kaynak olarak kullanılmaktadır. Söz konusu metinlere bütüncül bir bakış sergileyen Becker, Doğu Süryânî Kilisesi'nin ve genel olarak Süryânî kiliselerinin tarihini, *gadre uğrama hikâyelerinin işlevselliğini koruduğu bir tarih* olarak yorumlamıştır[78]. Ne var ki çeşitli amaçlara erişmek yolunda *acının aktarımı*na şahit olduğumuz bu metinlerin sanıldığı kadar çağdaş olmadığı artık kabul görmektedir[79]. Yukarıda sunulan sınırlı örnekten de anlaşılacağı üzere, şehitlik anlatıları genel itibarıyla iki fasıla ayrılır. İlk kısımda *doğru inanç* üzerine münazara yapılır; ikinci bölümde ise işkence ve arkasından kaçınılmaz olarak gelen ölüm gerçeği işlenir[80]. Taslak itibarıyla Roma İmparatorluğu'ndaki örneklerine benzeyen bu polemik edebiyatı, Sâsânî idaresi altında *Doğru Din*'in (Dorost Dēn, Mecûsîlik) ritüellerini ve doktrinlerini tahrif ederekten hak ile batıl arasında kati bir sınır çizer[81]. Çağdaş olmadıkları varsayımıyla birlikte düşünüldüğünde,

75 İran kültüründe ateş umumiyetle Ahura Mazdā'nın oğlu olarak yer edinse de metinde geçtiği üzere Hristiyanlar bazı durumlarda onu Tanrı'nın kızına dönüştürmüşlerdir. Söz konusu tahvilde Ermeni Mecûsîlerin rolüne dair bk. Kristinsin, *age*., s. 135; Nimet Yıldırım, *İran Kültürü: Zerdüşt'ten Firdevsî'ye Sadî'den Şamlû'ya İran'ın Sözlü ve Yazılı Kaynakları*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 310.

76 Metnin editör ve mütercimleri dikkat çekmeseler de Luka İncili'nde (23, 31), Îsâ-Mesîh'in çarmıha gerilmeden evvel yaş ağaç-kuru ağaç mecazına başvurduğu görülür.

77 "The Confession of the Blessed Mār 'Abdā", *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 54-61.

78 Adam H. Becker, "The Invention of the *Persian Martyr Acts*", *Syriac Christian Culture, Beginnings to Renaissance*, ed. Aaron Michael Butts-Robin Darling Young, The Catholic University of America Press, Washington 2020, s. 148; Bâvendpur, *age*., s. 25.

79 Herman, "Sinner or Savior", s. 64.

80 Bâvendpur, *age*., s. 20.

81 Richard E. Payne, "Iranian Cosmopolitanism: World Religions at the Sasanian Court", *Cosmopolitanism and Empire: Universal Rulers, Local Elites, and Cultural Integration in the Ancient Near East and Mediterranean*, ed. Myles Lavan-Richard E. Payne-John Weisweiler, Oxford University Press,

en azından edebî sahada Mecûsî yoğunluk içerisinde Doğu Süryânî Kilisesi mensuplarına alan açan bu teşebbüs, öteki Hristiyan kaynakları gibi *Doğru Din*'in *ortodoks* yanını çözümlemede yetersiz kalabilir.[82] Yine de ateş, güneş vb. motifler ile din adamlarının ağırlığına yapılan vurgu, Mecûsî çoğunluğun temel hassasiyetlerini yansıtır niteliktedir. Sâsânî Şehinşâhlığı'nda din-devlet birlikteliğine temas edilirken ekseriyetle taht ve ateş sunağı (altar) arasındaki uyuma yapılan atıf söz konusu metinler içerisinde de sezilmektedir. Hatta bu imtizaca, Marutha'nın ortaya çıkardığı iddia adilen hilede de tesadüf olunmaktadır. Gelgelelim gizemli at anlatısı bir yana, soylular ile I. Yazdegerd'in Hristiyanlara yakın durmasından rahatsız olan Mecûsî din adamlarının kralın sonunu hazırlamış olmaları yüksek ihtimaldir. Bu ve daha başka pek çok örnek, Sâsânîler söz konusu edildiğinde *ikiz kardeş*[83] şeklinde anmadan geçilmeyen mecazın dört asrı aşan bir zaman diliminde hemâhenk geçerli olmadığını açıklamaktadır.

Sonuç

Sâsânî Kralı I. Yazdegerd'in saltanat yıllarına tekabül eden zaman dilimi, kaynak türlerinin hususiyetlerine göre farklı şekillerde aksettirilmiştir. *Kilise Tarihi* yazma geleneğinin içinden gelen Socrates ve Theodoretus'un verdiği detaylar arasındaki karşıtlık, aynı türdeki eserlerin dahi mezkûr Sâsânî kralının takribî bir imgesini sunmakta çektiği güçlüğü hissettirmektedir. Beşinci yüzyılın adı geçen kilise tarihçilerinden ilki Eusebius'un etkisinde kalarak I. Yazdegerd'i Hristiyan olmaya çok yakın olarak anarken; ikincisi onun saltanatı zamanında yaşanan ve devamında yoğunluk arz eden Hristiyan takibatına odaklanmıştır. Birbiriyle tenakuz teşkil eden söz konusu kayıtları I. Yazdegerd'in tutarsız seciyesine işaret saymak yerine, bunu kilise tarihçilerinin kişisel hassasiyetlerinin yansıması olarak değerlendirme taraftarıyız. Benzer şekilde, Procopius'un *koruma prensibi* uyarınca dile getirdiği I. Yazdegerd'in II. Theodosius'un koruyuculuğunu üstlenmesine dair haber Agathias'ı kuşkulandırmış, birkaç asır sonra Theophanes ise bu konuda daha fazla detay vermiştir. I. Kawād-I. Iustinus yakınlaşmasında Proclus'un

Oxford 2016, s. 217.

82 Bu konuda özellikle bk. Kayla Dang, *Transmitters, Texts, and Traditions: The Zoroastrian Priesthood from the Sasanian to the Early Islamic Period*, Yale University, Yayımlanmamış Doktora Tezi, New Haven 2022, s. 150 vd.

83 Gnoli mezkûr mecazı, tarihi gerçeklikle bağdaşmayan bir ideoloji olarak yorumlamıştır. Bk. Gherardo Gnoli, *The Idea of Iran, An Essay on its Origin*, Istituto Italiano Per il Medio ed Estromo Oriente, Roma 1989, s. 165-167. Ayrıca bk. Geoffrey Herman, *A Prince without a Kingdom, The Exilarch in the Sasanian Era*, Mohr Siebeck, Tübingen 2012, s. 39-40.

yerinde ikazından da anlaşılacağı üzere, bu türden tekliflerin tehlikeli sonuçlara yol açabileceği daha geniş çevrelerce dile getirilmiş olmalıdır. Bununla birlikte, I. Yazdegerd'in Roma-Sâsânî ilişkileri tarihinde kendisine bu yönde rol biçilen tek hükümdar olmayışı, bahis konusu görevlendirmenin siyasi bir teamülü yansıttığı düşünülebilir.

Marutha'nın çeşitli kaynak grupları tarafından zikredilen renkli hayatının, I. Yazdegerd'in birbiriyle çelişen imgelerine tesir ettiği ise çok açıktır. Piskopos Marutha'nın iki devlet arasındaki ilişkilerde üstlendiği inisiyatifin ve hekimlik konusundaki maharetinin Sâsânî kralını hoşnut kılması, bir sonraki aşamada onun Martyropolis'in inşasına maddi ve manevi bakımdan destek çıkmasını sağlamıştır. 410 yılındaki Mār İshak Sinodu'nda I. Yazdegerd'in üstlendiği liderlik, böylesi bir projeye kralın iştirakını anlamlı kılmaktadır. Ne var ki I. Yazdegerd'in etrafındaki Îsâ-Mesîh taraftarlarının yoğunluğu nisbetinde Hristiyanlığın hassasiyetlerine vukûfiyeti pek olası değildir. Kaldı ki bu yanıyla, Martyropolis'in inşasına destek veren I. Yazdegerd ve Hristiyanlara zulmeden I. Yazdegerd imgesi de birbiriyle çelişmektedir. Hristiyanlar nazarında Martyropolis'in taşıyacağı sembolik mananın önemini yeteri kadar sezinleyemeyen I. Yazdegerd'in, Mecûsî din adamları ve soylulardan çekinerek ileri giden bazı Hristiyanlara karşı sert tedbirlere başvurmuş olması ihtimal dâhilindedir. Mār İshak Sinodu her ne kadar müspet yönde gerçekleşen bir meclis olarak anılsa da Sâsânî toprakları dâhilindeki bazı Doğu Süryânî Kilisesi mensupları Mecûsî bir kralın himayesinden rahatsızlık duymuş olabilir. Başka çağ ve devletlerde örneklerine rastlayabileceğimiz şiddet içerikli bu türden olaylardan yola çıkarak, I. Yazdegerd'i Hristiyanları kovuşturan bir kral olarak takdim etmek güç duruyor. Hristiyan şehitlik edebiyatının hususiyetlerini hatırda tutmakla birlikte, bu kaynak grubunda farkedebildiğimiz kadarıyla I. Yazdegerd *kovuşturucu*dan ziyade *cezalandırıcı* olarak beliriyor; hatta bazı örneklerde Mecûsî din adamlarından daha müsamahakâr bir şekilde anılıyor. Arap-İran tarihyazımında mezkûr kralın saltanat dönemi için çizilen karanlık tablo da esasında bu yirmi yıllık zaman diliminde pragmatik politikaların geçerli olduğunu açıklıyor.

KAYNAKLAR

Kaynak Eserler

"Cyr. Scyth. *Vit. Euthym*", *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 363-630*, ed. Geoffrey Greatrex-Samuel N. C. Lieu, Routledge, London 2005, s. 37.

"Dînkard (VIII)", *The Sacred Books of the East*, ed. F. Max Müller, At the Clarendon Press, Oxford 1892.

"The Armenian Life of Marutha of Maipherkat", çev. Ralph Marcus, *The Harvard Theological Review*, Vol. 25/S. 1, 1932, s. 47-71.

"The Confession of the Blessed Mār ʿAbdā", *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 54-61.

"The Martyrdom of Narseh", *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 2-27.

"The Martyrdom of Šābūr", *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 46-53.

"The Martyrdom of Tātāq", *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 28-35.

"The Ten Martyrs from Bēth-Garmai", *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. 36-45.

Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l Farac Tarihi*, C I, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *The Ecclesiastical Chronicle*, çev. David Wilmshurst, Gorgias Press, Piscataway 2016.

Agathias, *The Histories*, çev. Joseph D. Frendo, Walter de Gruyter, Berlin 1975.

Amr b. Matta, *Ahbâru Fetâriketi Kursiyyi'l-Maşrik min Kitâbi'l-Mecdel*, ed. Henricus Gismondi, Excudebat C. de Luigi, Roma 1896.

Assemani, J. S., *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*, Vol. 3/1, Rome 1725.

Bel'amî, Ebû Ali Muhammed b. Muhammed, *Târîh-i Bel'amî*, C II, tash. Muhammed Takî Bahâr, Çaphâne-i Tâbeş, Tahran 1353/1974.

Chronicon Paschale 284-628 AD, çev. Michael Whitby-Mary Whitby, Liverpool University Press, Liverpool 2007.

Cyril of Scythopolis, *Lives of the Monks of Palestine*, çev. R. M. Price, Cistercian Publications, Kalamazoo 1991.

Eḷishē, *History of Vardan and the Armenian War*, çev. Robert W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge 1982.

Evagrius Scholasticus, *Ecclesiastical History*, çev. Michael Whitby, Liverpool University Press, Liverpool 2000.

Firdevsî, *Şâhnâme*, C. IV, neşr. Feridun Cüneydi, Neşr-i Belh-i Bünyâd-i Nîşâbur, Tahran 1387/2008.

Herman, Geoffrey, "The Passion of Shabur, Martyred in the 18th year of Yazdgird with a Fragment of the Life of Mar Aba Catholicos", *Journal of Semitic Studies*, Vol. LVIII/1, 2013, s. 121-130.

İbnu'l-Balkhi, *Farsnama*, ed. G. Le. Strange-R. A. Nicholson, Cambridge University Press, Cambridge 1921.

İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid,* British Library, Or., nr. 5803.

İsfahânî, Hamza b. Hasen, *Târîh-i Peygâmberân ve Şâhân*, çev. Ca'fer Şiâr, İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran 1336/1957.

Mari b. Süleyman, *Ahbâru Fetâriketi Kursiyyi'l-Maşrik min Kitâbi'l-Mecdel*, ed. Henricus Gismondi, Excudebat C. de Luigi, Roma 1899.

Mücmelü't-tevârih ve'l-Kısâs, neşr. Muhammed Takî Bahâr, Çaphâne-i Hâver, Tahran 1318/1939.

Nicholas I Patriarch of Constantinople, *Letters*, çev. R. J. H. Jenkins-L. G. Westering, Dumbarton Oaks, Washington 1973.

Noret, Jacques, "La Vie Grecque Ancienne de S. Marutha de Mayferqat", *Analecta Bollandiana*, Vol. 91, 1973, s. 77-103.

Procopius, *Buildings*, çev. H. B. Dewing, Harward University Press, London 1971.

Procopius, *History of the Wars I-II*, çev. H. B. Dewing, The Macmillan Co., New York 1914.

Smith, Kyle, *The Martyrdom and History of Blessed Simeon bar Sabba'e*, Gorgias Press, Piscataway 2014.

Socrates, *Ecclesiastical History*, çev. A. C. Zenos, Nicene and Post-Nicene Fathers, Vol. II, ed. Henry Wace-Philip Schaff, The Christian Literature Company, New York 1890, s. 1-178.

Sozomenus, *Ecclesiastical History*, çev. Chester D. Hartranft, Nicene and Post-Nicene Fathers, Vol. II, ed. Henry Wace-Philip Schaff, The Christian Literature Company, New York 1890, s. 239-427.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, C II, tahk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dârü'l-Me'ârif bi Mısr, Kahire 1119/1707.

The Canons Ascribed to Mārūtā of Maipherqaṭ and Related Sources, Vol. 2, ed. ve çev. Arthur Vööbus, Peeters, Louvain 1982.

The Chronicle of John Malalas, çev. Elizabeth Jeffreys-Michael Jeffreys, Roger Scott, Brill, Leiden 2017.

The Chronicle of Marcellinus, çev. Brian Croke, Australian Association for Byzantine Studies, Sydney 1995.

The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813, çev. Cyril Mango-Roger Scott, Clarendon Press, Oxford 1997.

The Chronicle of Zuqnīn, (*Parts I and II. From the Creation to the Year 506/7 AD*), ed. ve çev. Amir Harrak, Gorgias Press, Piscataway 2017.

The Mâtîkân ê Hazâr Dâdastân, Vol. II, çev. Sohrab Jamshedjee Bulsara, Hoshang T. Anklesaria, Bombay 1937.

Theodoret, *Ecclesiastical History*, çev. Blomfield Jackson, Nicene and Post-Nicene Fathers, Vol. III, ed. Henry Wace-Philip Schaff, The Christian Literature Company, New York 1906, s. 33-159.

Wood, Philip, *The Chronicle of Seert: Christian Historical Imagination in Late Antique Iraq*, Oxford University Press, Oxford 2013.

Yâdgâr-i Zerîrân, çev. Yahyâ Mâhyâr Nevvâbî, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1374/1995.

Zosimus, *New History*, çev. Ronald T. Ridley, Australian Association for Byzantine Studies, Canberra 1982.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Alıcı, Mehmet, "Sasani İmparatorluğu'nun Erken Döneminde Hıristiyanların Konumu ve İlk Sinodlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 56/S. 1, 2015, s. 33-75.

Alican, Mustafa, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2012.

Altungök, Ahmet, *Geç Antikçağ'da İran-Roma İlişkileri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2023.

Azeri, Alâeddin, "Bahş-i Pirâmun-i Zindegânî ve Faaliyet-i Rûhânîyân-ı Bozorg-ı Asr-ı Sâsânî", *Berresîhâ-yı Târîhî*, Yıl. 9/S. 4, 1353/1974, s. 41-74.

Baldwin, Barry, "Nicholas Mysticus on Roman History", *Byzantion*, Vol. 58/S. 1, 1988, s. 174-178.

Bâvendpur, Seccâd Emîrî, *Şehâdetnâmehâ-yı Süryânî-i Mesîhîyân-ı İran der-Asr-ı Sâsânî*, İntişârât-ı Pol-i Firûze, Tahran 1398/2019.

Bayrakdar, Mehmet, *Bilinmeyen Bir Türk Ulusu Kâyânîler*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2011.

Becker, Adam H., "The Invention of the *Persian Martyr Acts*", *Syriac Christian Culture, Beginnings to Renaissance*, ed. Aaron Michael Butts-Robin Darling Young, The Catholic University of America Press, Washington 2020, s. 113-148.

Blockley, R. C., "Doctors as Diplomats in the Sixth Century A.D.", *Florilegium*, Vol. 2, 1980, s. 89-100.

Brock, Sebastian P., "VI. Yüzyıla Kadar Sâsânî İmparatorluğu'nda Doğu Kilisesi ve Roma İmparatorluğu'ndaki Konsillerde Bulunmayışı", çev. Zafer Duygu, *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, C 2/S. 1, 2017, s. 71-85.

Boyce, Mary, *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*, Routledge&Kegan Paul, London 1979.

Cameron, Averil, "Agathias on the Sassanians", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 23/24, 1969/1970, s. 67-183.

Cobb, L. Stephanie, *Divine Deliverance: Pain and Painlessness in Early Christian Martyr Texts*, University of California Press, California 2017.

Dang, Kayla, *Transmitters, Texts, and Traditions: The Zoroastrian Priesthood from the Sasanian to the Early Islamic Period*, Yale University, Yayımlanmamış Doktora Tezi, New Haven 2022.

Daryaee, Touraj, "History, Epic, and Numismatics: On the Title of Yazdgerd I (Rāmšahr)", *American Journal of Numismatics*, Vol. 14, 2002, s. 89-95.

Daryaee, Touraj, *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, I. B. Tauris, London 2009.

Erhart, Victoria, "The Development of Syriac Christian Canon Law in the Sasanian Empire", *Law, Society, and Authority in Late Antiquity*, ed. Ralph W. Mathisen, Oxford University Press, Oxford 2001, s. 115-129.

Fowden, Elizabeth Key, *The Barbarian Plain: Saint Sergius between Roma and Iran*, University of California Press, Berkeley 1999.

Francisco, Héctor Ricardo, "Corpse Exposure in the Acts of the Persian Martyrs and Its Literary Models", *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, Vol. 19/S. 1, 2016, s. 193-235.

Frye, Richard N., *The History of Ancient Iran*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1984.

Garsoïan, Nina, "Byzantium and the Sasanians", *The Cambridge History of Iran: The Seleucid, Parthian, and Sasanian Periods*, Vol. 3/1, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge 1983, s. 568-592.

Gnoli, Gherardo, *The Idea of Iran, An Essay on its Origin*, Istituto Italiano Per il Medio ed Estromo Oriente, Roma 1989.

Greatrex, Geoffrey, "Perceptions of Procopius in Recent Scholarship", *Histos*, Vol. 8, 2014, s. 76-121.

Greatrex, Geoffrey, "The Two Fifth-Century Wars between Rome and Persia", *Florilegium*, Vol. 12, 1993, s. 1-14.

Greatrex, Geoffrey-Bardill, Jonathan, "Antiochus the *Praepositus*, A Persian Eunuch at the Court of Theodosius II", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 50, 1996, s. 171-197.

Herman, Geoffrey, "Introduction", *Persian Martyr Acts under King Yazdgird I*, ed. ve çev. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2016, s. xv-xxvi.

Herman, Geoffrey, "Sinner or Savior: Unraveling the Enigma of Yazdgird I", *Eu-topías: Revista de Interculturalidad, Comunicación y Estudios Europeos*, Vol. 3, 2012, s. 55-68.

Herman, Geoffrey, "The Last Years of Yazdgird I and the Christians", *Jews, Christians, and Zoroastrians: Religious Dynamics in a Sasanian Context*, ed. Geoffrey Herman, Gorgias Press, Piscataway 2014, s. 67-90.

Herman, Geoffrey, *A Prince without a Kingdom, The Exilarch in the Sasanian Era*, Mohr Siebeck, Tübingen 2012.

Jackson Bonner, Michael R., *The Last Empire of Iran*, Gorgias Press, Piscataway 2020.

Kaçar, Turhan, "Ioannes Chrysostomus'un Düşüşü: Doğu Roma Başkentinde Din ve Politika", *Belleten*, C 67/S. 250, 2003, s. 745-770.

Kadyânî, Abbas, *Târîh-i Edyân ve Mezâhib der İran*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, Tahran 1381/2002.

Kaldellis, Anthony, *Procopius of Caesarea: Tyranny, History, and Philosophy at the End of Antiquity*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2004.

Keser Kayaalp, Elif, *Church Architecture of Late Antique Northern Mesopotamia*, Oxford University Press, Oxford 2021.

Kristinsin, Arsur, (Arthur Christensen), *Îrân fi ahdi's-Sâsâniyyîn*, çev. Yahyâ el-Haşşâb-Abdülvehhâb Azzâm, Dârü'n-Nehdatil'l-Arabiyye, Beyrut 1982.

Macuch, Maria, "Mādayān ī Hazār Dādestān", *Encyclopædia Iranica*, 2017.

Marciak, Michał, *Sophene, Gordyene, and Adiabene: Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*, Brill, Leiden 2017.

McDonough, Scott John, "A Second Constantine?: The Sasanian King Yazdgard in Christian History and Historiography", *Journal of Late Antiquity*, Vol. 1/1, 2008, s. 127-140.

McDonough, Scott John, "Were the Sasanians Barbarians? Roman Writers on the 'Empire of the Persians'", *Romans, Barbarians, and the Transformation of the Roman World*, ed. R. W. Mathisen-D. Shanzer, Ashgate, Farnham 2011, s. 55-65.

McDonough, Scott John, *Power By Negotiation: Institutional Reform in the Fifth Century Sasanian Empire*, University of California, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Los Angeles 2005.

Mihribân, Meryem Nejâd Ekberî, *Şâhinşâhî-yi Sâsânîyân: Siyaset, Ferheng, Temeddün-i İran-ı Asr-ı Sâsânî*, Neşr-i Kitâb-ı Parse, Tahran 1387/2008.

Miller, V. M., *Târîh-i Kilisâ-yı Kadîm der-İmparatori-yi Rum ve İran*, çev. Ali Nehostin-Abbas Arînpûr, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1382/2003.

Morony, Michael G., *Iraq After the Muslim Conquest*, Princeton University Press, Princeton 1984.

Munt, Harry, "Ibn al-Azraq, Saint Marūthā, and the Foundation of Mayyāfāriqīn (Martyropolis)", *Writing 'True Stories': Historians and Hagiographers in the Late Antique and Medieval Near East,* ed. Arietta Papaconstantinou, Brepols, Turnhout 2010, s. 149-174.

Murray, Robert, *Symbols of Church and Kingdom: A Study in Early Syriac Tradition*, T&T Clark, London 2006.

Nefîsî, Saîd, *Mesîhiyyet der İran ta Sâdr-ı İslâm*, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1392/2013.

Nöldeke, Teodor, *Îrâniyân ve Arabhâ der Zamân-ı Sâsâniyân*, çev. Abbâs Zeryâb, Encümen-i Âsâr-ı Millî, Tahran 1358/1979.

Özoğlu, Oğuzhan, "Pehlevî Dilinde Yaşayan En Eski Kahramanlık Anlatısı: Yâdgâr-i Zerîrân", *İran Çalışmaları Dergisi*, C 3/S. 2, 2019, s. 105-137.

Payne, Richard E., "Cosmology and the Expansion of the Iranian Empire, 502-628 CE", *Past&Present*, Vol. 220, 2013, s. 3-33.

Payne, Richard E., "Iranian Cosmopolitanism: World Religions at the Sasanian Court", *Cosmopolitanism and Empire: Universal Rulers, Local Elites, and Cultural Integration in the Ancient Near East and Mediterranean*, ed. Myles Lavan-Richard E. Payne-John Weisweiler, Oxford University Press, Oxford 2016, s. 209-230.

Payne, Richard E., "The Emergence of Martyrs' Shrines in Late Antique Iran: Conflict, Consensus, and Communal Institutions", *Age of Saints? Power, Conflict and Dissent in Early Medieval Christiantiy,* ed. Peter Sarris-Matthew Dal Santo-Phil Booth, Brill, Leiden 2011, s. 89-113.

Payne, Richard E., *A State of Mixture: Christians, Zoroastrians, and Iranian Political Culture in Late Antiquity*, University of California Press, Berkeley 2015.

Pîrniyâ, Hasan, *Târîh-i İran ez-Madhâ ta-İnkırâz-i Sâsânîyân*, İntişârât-ı Debir, Tahran 1392/2013.

Pourshariati, Parvaneh, *Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian–Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*, I.B. Tauris, London 2008.

Shahbazi, A. Shapur, "The Horse that Killed Yazdagerd 'the Sinner'", *Paitimana: Essays in Iranian, Indo-European, and Indian Studies in Honor of Hanns-Peter Schmidt*, ed. Siamak Adhami, Mazda Publishers, California 2003, s. 355-362.

Shahîd, Irfan, *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century*, Dumbarton Oaks, Washington 2006.

Shaki, Mansour, "Observations on the Ayādgār ī Zarrēn", *Archiv Orientálni*, Vol. 54, 1986, s. 257-271.

Smelova, Natalia, "The Canons of the First Ecumenical Council of Nicaea in the Manuscript IOM, RAS Syr. 34", *Written Monuments of the Orient*, Vol. 1, 2016, s. 35-63.

Smith, Kyle, *Constantine and the Captive Christians of Persia: Martyrdom and Religious Identity in Late Antiquity*, University of California Press, California 2016.

Swanson, Mark N., "Kitāb al-majdal", *Christian Muslim Relations: A Bibliographical History*, Vol. 2 (900-1050), ed. David Thomas-Alex Mallett, Brill, Leiden 2010, s. 627-632.

Şer, Adday, (Addai Scher), *Kîtâb-ı Siret-i Eşher-i Şühedâ el-Maşrik el-Kadisin*, C. II, Daru Aras li'n-Neşr, Erbil 2009.

Taffażżoli, A., "Ādur-Bōzēd", *Encyclopedia Iranica*, I/5, 2014, s. 472.

Vööbus, Arthur, *History of the Asceticism in the Syrian Orient*, Secretariat du CorpusSCO, Louvain 1958.

Wiesehöfer, Josef, *Antik Pers Tarihi*, çev. Mehmet Ali İnci, Telos Yayıncılık, İstanbul 2003.

Wilson, Allen, *The Blood of Christ and Christian Blood: A Model for Interpreting the Concept of Blood in Second-and Third-Century Christian Theology*, Fordham University Theology Department, Yayımlanmamış Doktora Tezi, New York 2022.

Wright, William, *A Short History of Syriac Literature*, Adam and Charles Black, London 1894.

Yıldırım, Nimet, *İran Kültürü: Zerdüşt'ten Firdevsî'ye Sadî'den Şamlû'ya İran'ın Sözlü ve Yazılı Kaynakları*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2016.

Yıldırım, Nimet, *İran Mitolojisi*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2012.

Yücel, Muhammet, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Pers Varlığı (M.S. 224-651)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018.

İnternet Kaynakları

https://www.iranicaonline.org/articles/adur-bozed-a-Sâsânîan-mobad-of-mobads-mowbedan-mowbed-or-high-priest, son erişim tarihi: 17.08.2023.

http://www.iranicaonline.org/articles/madayan-i-hazar-dadestan, son erişim tarihi: 10.11.2023.

https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10798639?page=115, son erişim tarihi: 20.11.2023.

"The Synod of Mar 'Isḥaq 410 AD", çev. M. J. Birnie (Yayımlanmamış):

https://www.fourthcentury.com/wp-content/uploads/2009/06/thecouncilofmarishaq.pdf, son erişim tarihi: 03.12.2023.